

Bozóki Lajos

A visegrádi Salamon-torony építés és helyreállítás története

2014

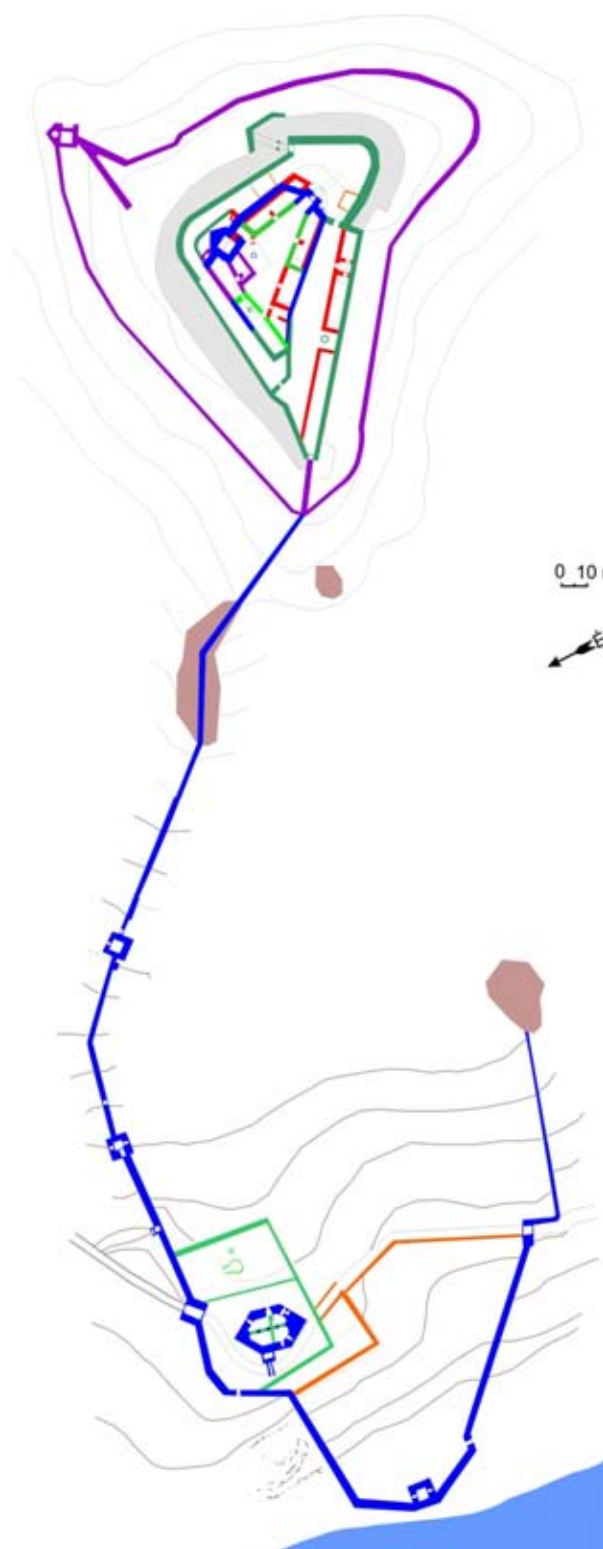
MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM
VISEGRÁD

Az Alsóvár központját alkotó lakótorony (anakronisztikus, de közismertsége miatt megkerülhetetlen nevén a Salamon-torony) öt emelet magas, nyújtott hatszög alaprajzú épület (2–3. kép). A lesarkított téglalap alakú belső terét észak és dél felé egy-egy hegyesszögű háromszög alakú “sarkantyú” védte. Az északit tömören falazták, a déliben volt a lépcsőház.

A torony nyugati oldalához egykor három emelet magasságú, hasábos fióktorony épült (4, 22. kép), mely árnyékszékeket tartalmazott, ennek kiömlő csatornája a nyugati oldalon volt. A 19. század végén elbontott fióktoronyra csak csekély nyomok utalnak: a negyedik emelet ablakkönyöklőjének magasságában csorbultan megmaradt a vízvető kőpárkány a párkány alatti gerendafészekkel, a harmadik emelet falazatán pedig látható a fióktorony lakótoronyba történő bekötésének csorbázatos nyoma (5. kép).

Az árnyékszékeket a lakótoronyból félköríves záradéku ajtókon át lehetett megközelíteni. Ezek közül csak a harmadik emeleti van meg. Megmaradt viszont egy árnyékszék magában a lakótoronyban, ugyancsak a nyugati oldalon, a harmadik emeleten a falmagban vezetett ejtő csatornával és ülődeszkával. Ezt azonban, úgy tűnik, nemigen használták, lévén, hogy utóbb ráfalazták. A negyedik emeleten nem épült árnyékszék.

A keleti oldalon (6–8. kép) a lakótorony földszintjének és első emeletének is volt egy-egy bejárata. Az első emeleti bejárat mellett széles világítóablak volt, mindkettőjük kőkerete elpusztult. Nagy ablakok csak a keleti és a nyugati homlokzatot tagolják, az elsőtől a negyedik emeletig (kivéve a bejárat helyét); az alsó három emeleten félköríves ikerablakok, a negyedik emeleten pedig csúcsíves záradékuak törik át a falat. A keleti homlokzat második emeleti ablaka utólag felvonóhidas ajtóvá lett alakítva, az ajtó fölötti befalazásban egy kis négyzetes, élszedett profilozású ablakkal (9–10. kép). A homlokzatokon mind a félköríves, mind a csúcsíves ablakok oszlop-béltetesek voltak (11. kép). A falsíkból visszaugratott faltükrük sarkain sarokoszlopokat hordják a nyolcszög keresztmetszetű béltétvet, amelynek profilját rézsú állítja meg az oszlopfejezetek fölött; az attikai, illetve leginkább kockafejezetre emlékeztető lábazatú

1. A vár alaprajza a 16. században, Buzás Gergely rajza

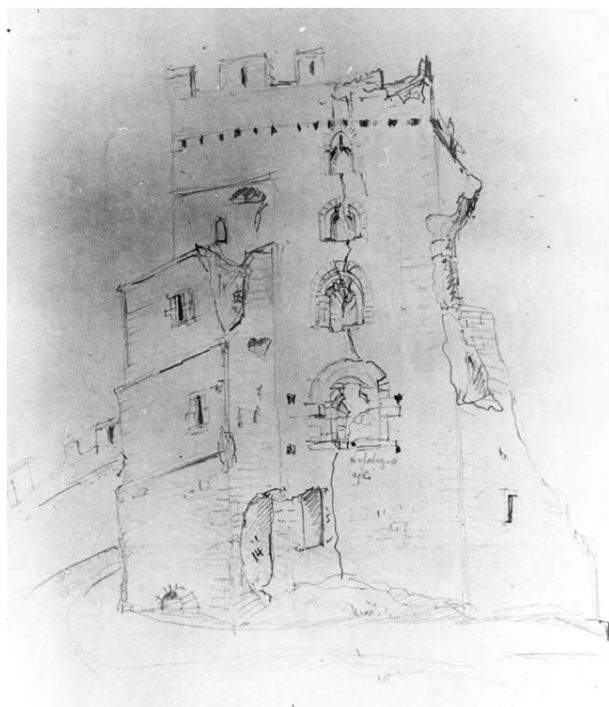
sarokoszlopokat (12. kép) bimbós kehelyfejezetek koronázzák. A sommásan faragott bimbós fejezetek jellegzetessége, hogy nincs tagozott fejlemezük. Az ikerablak-nyílások ívezetét egy pálcát tagolja. Eredeti oszlopok csak a ne-

2. *A Salamon-torony délkelet felől 1870-ben, Beszédes Sándor felvétele (reprodukciója: FKF 52495N.)*

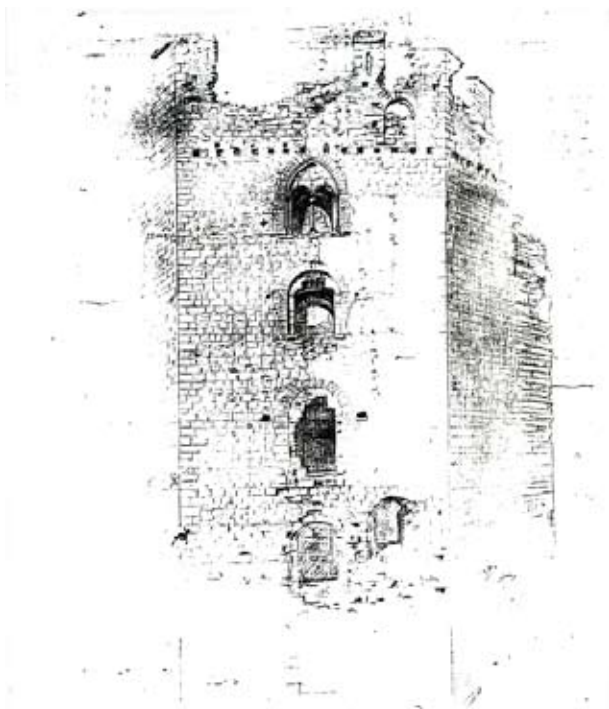
3. *A Salamon-torony dél felől 1870-ben, Beszédes Sándor felvétele (reprodukciója: FKF 52944N.)*

4. A Salamon-torony nyugati oldala, Gregus Antal ceruzarajza, 1872 (reprodukciója: FKF 55908N.)

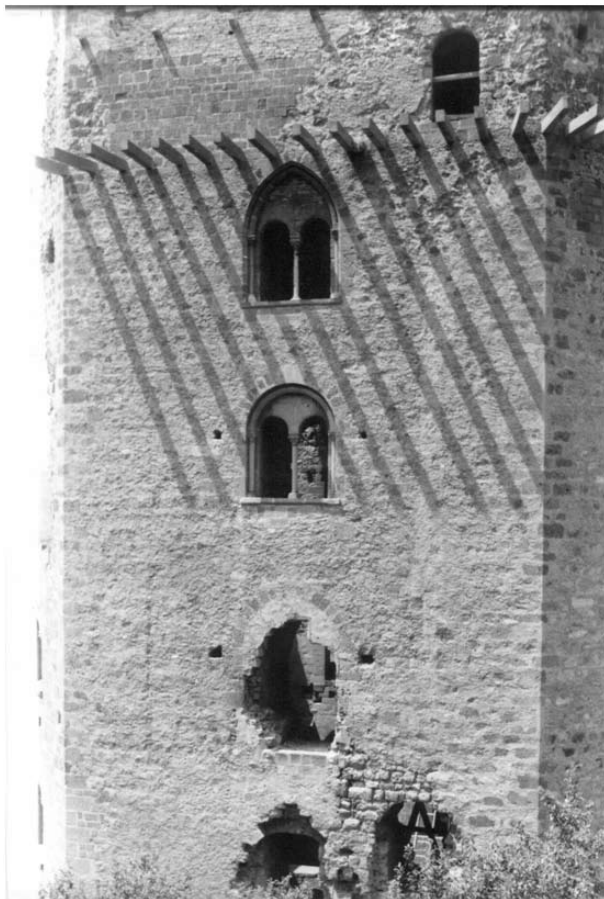
5. A Salamon-torony nyugati homlokzata, 2012 (Hack Róbert felvétele, FKF)

6. A Salamon-torony keleti homlokzata 1872-ben, Gregus Antal ceruzarajza (reprodukciója: FKF 55907N.)

7. A Salamon-torony keleti homlokzata az első emeleti bejáráttal és ablakkal, valamint a második emelet bejáráttá alakított ikerablakával, 2012 (Hack Róbert felvétele, FKF)

8. A Salamon-torony keleti homlokzata 1950-ben (FKF 49914N.)

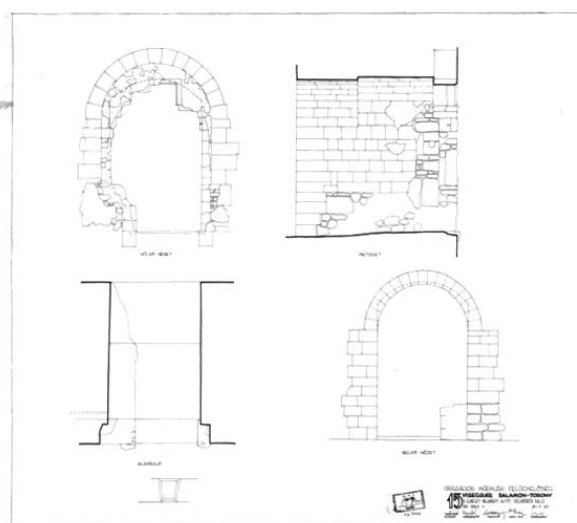
9. Salamon-torony, keleti homlokzat, a második emelet bejárattá alakított ikerablaka, 2012 (Hack Róbert felvétele, FKF)

gyedik emelet két csúcsíves ikerablakának sarkaiban maradtak meg. E két ablak a többihez képest kissé gazdagabban tagozott, ablaktükrüket még egy horony is díszíti.

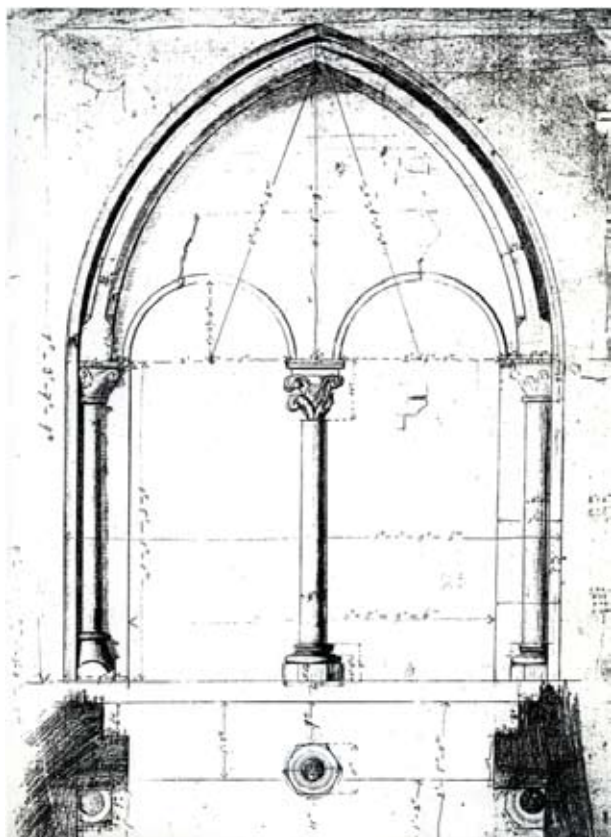
A külső homlokzat ötödik emeletén konzolokra támaszkodó külső védőfolyosó húzódott végig, melyet a keleti és a nyugati oldalon lévő, félköríves záradéku, tagozatlan keretű ajtón át lehetett megközelíteni. A lakótoronyt a legfelső zónában körbefutó gyilokjáró folyosó koronázta, mellvédfalán egyenként négy lőréses pártafokokkal és a sarkoknál egy-egy élben tört pártafokokkal (13. kép); a „sarkantyúk” falkoronáján hegyesszögben tört, lőrés nélküli pártafokok voltak. A pártafokok alacsony mellvédfalon vannak, fekvő csonkolt háromszöghasáb formájú lefedésük enyhe kiülésű téglasorra támaszkodik.

A belsőben az emeleti termekben, az északi oldalon oszlopos kandallók álltak (14–16, 23. kép). Ezeket a termeket a lépcsőházból a fal-

magban kialakított keleti folyosókon lehetett megközelíteni (18–19. kép). A harmadik emeleten megmaradt a folyosó kőből falazott végfala,

10. Salamon-torony, keleti homlokzat, a második emelet bejárattá alakított ikerablakának felmérési rajza, Sedlmayr János, 1960 (FKT 12740.)

11. Salamon-torony, keleti homlokzat, a negyedik emeleti ablak a középoszlop 1930-ban kiváltott fejezetével, Gregus Antal felmérése, 1872 (reprodukciója: FKF 55910N.)

12. Salamon-torony, keleti homlokzat, a negyedik emeleti ablak északi sarokoszlopának lábazata, 2004 (Bozóki Lajos felvétele, FKF)

a negyedik emeleten pedig téglaboltozatának emelkedő záradékú csonkja is (17. kép).

A lakótorony földszinti terét csak keskeny ablakok világították meg nyugat, illetve dél-nyugat felől, északkeleti irányba pedig egy lőrés nyílt.

Az első emeletnek a keleti és az északkeleti falán több helyütt megmaradt egy leszakadt boltozat csonkja. A boltváll alatt a habarcsban az egykori zsaluzat vízszintesen felfekvő deszkalenyomata látszik. Az első emelet északi oldalán egy ismeretlen rendeltetésű, félköríves záradékú fülke van, melynek aljából eredetileg csatorna vezetett a földszintre. Mellette az egykori kandallóhoz tartozó oszlop attikai lábázatának némi profiltöredéke látszik a lábázat csonkján, miként a harmadik emeleti kandalló esetében is.

A második emelet keleti oldalán, a bejárattá alakított ikerablak fülkéjének belső, déli síkjánál megmaradt az egykori kelet-nyugati irányú

osztófal három kvádersor magasságú csonkja. A nyílás fülkéjének északi falában másodlagosan helyezték el a tolózár perselykövét.

A negyedik emeleti bordás boltozatnak csak indításai maradtak meg (20. kép). A falsarkokban lévő bordaíndítások profiljuk szerint egyszer hornyolt ékbordák, a délnyugati kivételével, amelyik körtetagos. A bordavégződéseket visszametszéssel alakították ki, hol lapos félgúlával (északkeleti sarok), hol ívben kétszer visszametszett csonkolással csúcsban záródva. A körtetagos, délnyugati borda hasonlóképpen csonkolt, a körtetag orrlemeze a bordavégződést végig tagolja. A boltindítások az emelet tereit egykor osztó keresztfalaknak vagy árkádíveknek lettek falazva, de mára már ezeknek a falaknak csak kiszakadt helye látszik, illetve a keleti ikerablak fülkéjének lábázati zónájában megmaradt egy lebetonozott falcsonk. A bordás, négy darab ötsüveges szakaszból álló egykori boltozat süvegfalai ma vasrácsból vannak

kialakítva, egy zárókő és néhány bordatöredék visszahelyezésével (21. kép).

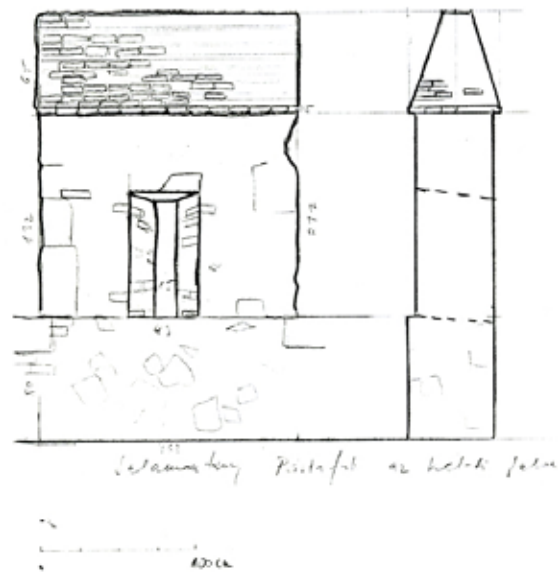
Az új vár építésének pontos kezdetéről nincsenek forrásaink, viszont 1251-ben Lascaris Mária királyné Visegrádról keltezett egy oklevelet, mely szerint két várjobbágyának földet adományozott,¹ tehát akkor ott valamilyen királyi rezidenciának már állnia kellett.² 1255-ben IV. Béla király rendezte a várbirtok határait.³ Magáról a várépítésről a legfontosabb dokumentum az az 1259-ben kelt oklevél, melyben a király tudatja IV. Orbán pápával, hogy a királynénak egy puszta hegyet (*montum desertum*) adományozott a pilisi erdőben abból a célból, hogy a tatárok nap mint nap fenyegető betörései ellen az özvegyek és árvák védelmére itt várat építsen. Ezt a királyné saját ékszerei költségén meg is tette, s itt egy „pompás” várat építtetett.⁴

1 Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874. 388.; Iván László szerint a Visegrádon kiállított oklevél, illetve a királyné visegrádi látogatása összefügghet az akkor még zajló vagy éppen akkor befejeződött építkezésekkel: Iván 2004. 17.

2 Buzás Gergely újabban az építkezések kezdetét 1249-re keltezi, és ezt az akkor várt tatár támadásról elterjedt hírekkel hozza összefüggésbe: Buzás 2007. 113.

3 Fejér VIII/7. 332.

4 „Hinc est igitur, quod cum post lesionem, quam Regno nostro intulit crudelitas Tartarorum, nos de ipsius regni reparatione solliciti et attenti in locis defensionis hominum convenientibus castra construere faceremus, Carissima consors nostra domina Maria Regina Hungariae quendam desertum montem is silva Pelys existentem, pro castro construendo ad defensionem viduarum et orphanorum, a nobis instanti petiit sibi dari contra hostilitatem Tartaricam, que cotidie formidabilis imminebat, nos autem qui etiam loca huiusmodi baronibus, et aliis regni nostri fidelibus largiebamur pro faciendis munitionibus, ipsi consorti nostre domine Regine montem donavimus, quem petebat. In quo ipsa domina Regina de auro suo proprio et ornamentis, sertis videlicet aureis et monilibus ac aliis rebus pretiosis secum allatis, castrum de sumptuoso fecit opere construere, ad quod necessitatis tempore vidue et orphanum, ac alii receptacula propria non habentes confugere valeant, et ab hostili rabie tamquam in domo refugii se tueri. Nos itaque considerata magnitudine sumptuum, quos ipsa consors nostra de suo proprio in opere castri fecerat memorati, ipsum castrum cum comitatu et districtu de Pelys eidem, sicut locum primitus concesseramus, dedimus, tradidimus et contulimus donationis titulo perpetuo valiture, illa maxime consideratione, quod cum ipsa domine Regina consors nostra monasterium quoddam in insula Danubii

13. A Salamon-torony keleti, 13. századi pártafokának felmérési rajza, Bozóki Lajos, 1992

Az oklevél szerint az említett vár a Duna-szigeti domonkos apácáknak (s Margit királynénak) szolgálna menedékvárként egy esetleges tatár betörés esetén.

Amikor 1265. október 13-án IV. Béla oklevelet keltezett „Datum in Castro Visegrad”, a várnak már nagy valószínűséggel állnia kellett.⁵

A 13. századi kettős várrendszer (1. kép) felső vára a hegycsúcsot szabálytalan háromszög

ad honorem construxerit virginis gloriose, nos sicut et aliis nobis ex divina largitis gratia dominum largitorem omnium intendimus totis affectibus honorare, sic etiam oblationem gratam dei filio, et ipsius genitrici de nostris offerre liberis satagentes, dominam Margaretam filiam nostram in ipso monasterio posuimus in suo perpetuo perpetue virginis servitum.” – Theiner 1859. 253.; Az oklevél 1263-as pápai megerősítésben maradt fenn, Visegrád nevét itt lehet olvasni: „castrum quod Wissegrad dicitur”. A szövegből az is kiderül, hogy a visegrádi vár és a pilisi ispánság királynéi birtok, melyet a királyné fiára ruházhat ugyan, de elidegenítenie nem szabad: uo. 254.; a vár alapításának körülményeiről, lehetséges keltezéséről bővebben: Iván 2004. 16–23.

5 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Szerk. Szentpétery Imre. Budapest 1923–1930. 444.; talán már 1258-ban itt lakott a pilisi ispán: Iván 2004. 18.

alakban körülölelő várfalakból, egy tömör sarkantyúval erősített ötszög alaprajzú toronyból, egy felvonóhíddal és valószínűleg csapóráccsal védett, púpos kváderekkkel díszített kaputoronyból, valamint nyilvánvalóan palotából állt. A kaputorony, úgy tűnik, új eleme volt ekkoriban a magyarországi várépítészetnek.⁶ A Fellegvárbán a palota és a tornyok mellé gazdasági épületek, konyha, istálló stb. is társulhattak, ám ezeket eddig nem sikerült azonosítani. A keleti torony előtt ciszterna állt, a várudvarról, illetve a ciszternából köcsatornák vezették el a vizet, egy a keleti, egy pedig a nyugati oldalon. Talán az egyik csatorna a 13. századi konyhához tartozott.

Az Alsóvárbán északon a fellegvári védelmi rendszerhez hasonlóan egy kaputorony állt, a várfalakhoz képest elforgatott tengellyel, a bejáratot csapórács védte. A Dunáig lefutó várfalak a lakótornyot védték. A várfalakat a Dunaparton még egy torony erősítette, az országutat keresztező déli várfalban kialakított kapuval. A 13. századi gazdasági épületekről, illetve arról, hogy hol volt az Alsóvár konyhája, miként a Fellegvár esetében, itt sem lehet tudni.

A kettős vár védelmi rendszere északról lényegesen jobban erősített, így az északi völgyzáró fal őrtornyokkal, kaputoronnyal megerősítve az egész völgyet átszelte a Fellegvártól a Dunáig. A déli völgyzáró fal ezzel szemben csupán a hegy egyharmadáig emelkedik, így nem zárul a Fellegvárral (1. kép). A déli oldal védműveinek gyengeségét még tovább fokozta, hogy a várfalat itt nem erősítették őrtornyok, és úgy tűnik, az országút felett emelt kaput sem védte torony. A védelmi rendszer meglepő kiegyensúlyozatlanságát indokolhatta az, hogy a vár egy újabb tatár támadás ellen épült, és e szerint az építők nem számoltak egy esetleg Esztergom felől érkező ostrommal.⁷ Kétségtelen tény, hogy az alsó vár ostromgépekkel történő támadása szempontjából a tőle északra fekvő Sibrik-domb jelentette a legnagyobb veszélyt, a dombon elhelyezett ostromgépekkel ugyanis körülbelül egy magasságból lehetett a tornyot támadni,⁸ ugyanakkor a déli védművek gyenge-

14. A Salamon-torony belső tere északkelet felé a helyreállítás előtt, az északi oldalon a kandallók maradványaival, a keleti oldalon az első emeleten az egykori dongaboltozat vállmaradványaival, 1959 (FKF 50944N.)

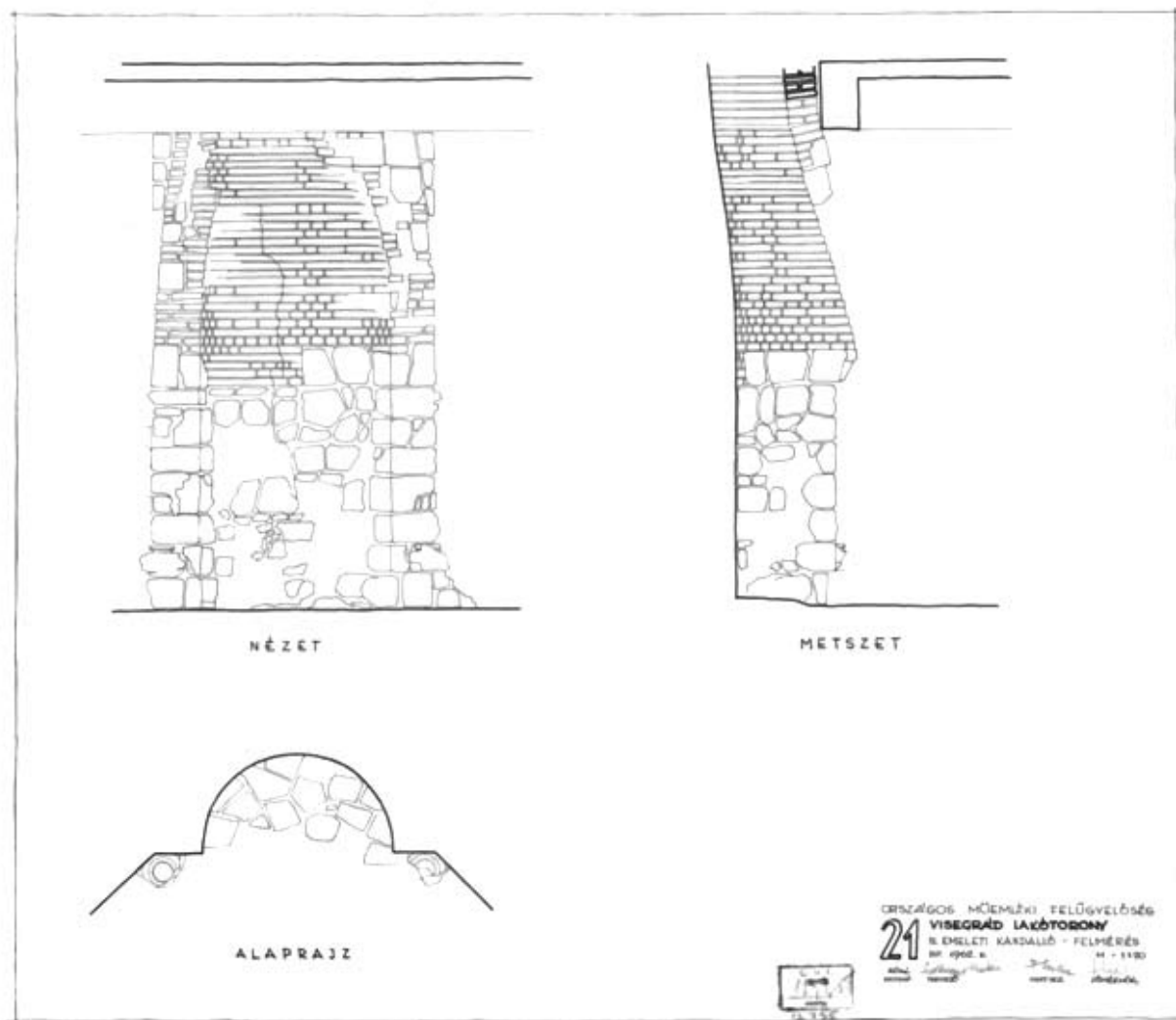
ségét ostromtechnikai szempontok mellett részben finansziális megfontolások is indokolhatták.⁹ A lakótorony formai kialakításának egyik fontos szempontja mindenesetre a leginkább északról várható támadás elleni védelem volt. Így a Salamon-torony északi oldalára 8 m-es tömör „sarkantyút”, falaztak mely rézsús oldalát mutatta a hajítógépek lövedékeinek. A déli oldalon, melyet ostromgépekkel nehezen lehetett támadni, a hasonló kialakítású sarkantyúba lépcsőház épült. E mellett védelmi szempontból meglehetősen különös, és tegyük hozzá, nem is túlzottan gyakori megoldásként a torony földszintjén, miként a fellegvári öregtorony esetében is, bejáratot nyitottak.

6 Szőke-Buzás 1990. 121.

7 Szőke-Buzás 1990. 123.; Buzás 2007. 114.

8 Szőke-Buzás 1990. 124.

9 Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Budapest 1993. 28.

15. A Salamon-torony harmadik emeleti kandallójának felmérési rajza, Sedlmayr János, 1960 (FKT 12735.)

A torony alaprajzi elrendezése kapcsolódik a Fellegvár ötszög alaprajzú tornyáéhoz, melynek tömör sarkantyúja az esetleges támadásnak legjobban kitett oldal felé fordul. Ez a forma mindenesetre a két várrész egységes tervezési koncepciójára utal, és némileg árnyalja, illetve talán fölöslegessé teszi azt a korábbi publikációkban gyakorta előforduló kérdést, hogy az oklevelekben szereplő „castrum” az alsó- vagy a felsővárra vonatkozik-e.¹⁰ Haditechnikai szempontok szerint nyilván a Fellegvár épült meg először, hiszen a Fellegvár nélkül az Alsóvár nem védhető, ám a Fellegvár építésével párhuzamosan elindulhatott az Alsóvár kiépítése is.¹¹

A várrendszer egészének formai párhuzamai, akár esetleges előképeire, Ausztriában a Duna mentén találunk példákat. Az őrtornyokkal, kaputoronnyal erősített völgyzáró falakra és a kettős várrendszerre emléltető a Kuenringerek dünnsteini vára. Hainburg városfalainál, ahol a 13. században átépített felsővárból vezetnek le a tornyokkal erősített városfalak, a visegrádi alsóvári kaputoronyhoz hasonlóan a várfalakhoz képest tengelyben elforgatott kaputorony is megjelenik. Hasonlóképp megtaláljuk ebben a régióban, nagyobb számban, az ötszögű sarkantyús tornyokat is.¹²

A lakótorony a harmadik emelet magasságáig állt, amikor tervváltozás következtében elkezdtek mellé építeni az árnyékszékeket tartalmazó

¹⁰ Bozók 1995. 82–83.; Iván 2004. 17.

¹¹ Feld 2011. 31.

¹² Bozók 1995. 87–89.

16. A Salamon-torony harmadik emeleti kandallója egykori oszlopának lábazattörredéke, 2012 (Hack Róbert felvétele, FKF)

fióktornyot, illetve ekkor hagytak fel a falmagban vezetett árnyékszékek építésével.¹³ A torony nyugati oldalához épített fióktorony nyugati homlokzatát eredetileg részsűs párkányok osztották, fala támpillérszerűen lépcsőzött, a belsőt részablakok világították meg (4, 22, 24. kép).

A lakótorony robosztus, tömeges megjelenését oldják a keleti és a nyugati homlokzaton (2, 4–8. kép) kialakított oszlop-bélletes ikerablakok. Az ablakok részletgazdag tagolása (11–12. kép), az attikai lábazatú, bimbós fejezetes sarokoszlopokra támaszkodó béllet a gazdagabb kialakításúnak tűnő középoszlop-fejezet¹⁴ és az ablak-ívezetek tagozása az uralkodói reprezentáció szolgálatában álltak. Ez vonatkozott a belsőben a kandallók füstfogóját támasztó elegáns

attikai lábazatú (16. kép) oszlopokra is, melyeknek fejezetei minden valószínűség szerint az ikerablakokhoz hasonló bimbókkal díszített kehelyfejezetek voltak, és valószínűleg hasonlóan gazdag tagolásúak lehettek a gerendafödémeket alátámasztó oszlopok fejezetei is.

A Salamon-torony építésében, művészletei kialakításában egy olyan formai akarat működött, amelynek a monumentalitásra és a reprezentativitásra való igénye legalább annyira dominált, mint a védelmi szempontok. Ez már a helyszínválasztásban is megmutatkozott, hiszen az egyik fő közlekedési útvonal mellé épített hatalmas toronynak nemcsak az út ellenőrzésében, katonai védelmében szántak fontos szerepet. Már messziről hirdetni, illetve reprezentálnia kellett az uralkodó hatalmát és szimbolikus jelenlétét (*praesentia*). A monumentális megjelenése mellett az oszloppal-bélletívvel díszített ikerablakok, az oszlopos, attikai lábazatos kandallókkal fűtött nagy méretű termek arra utalnak, hogy a lakótoronynak már ekkor rezidenciális szerepet szántak. IV. Béla a Duna mellett tehát egy olyan rezidenciát építtetett, amely formai és funkcionális adottságokból adódóan egyesíti a toronyszerű megjelenést a reprezentatív funkcióval, és amelyet így lényegében toronypalotaként (Turmpalast) definiálhatnánk.

Magyarországi viszonylatban rezidenciális jellegű lakótorony először Esztergomban épült. III. Béla palota együttesén belül zárt egységet alkotott a tulajdonképpeni uralkodói rezidencia, melynek domináns része a gazdag részletformákkal kialakított Fehér-torony és az ebből közvetlenül megközelíthető kápolna. Itt az udvari reprezentációt szolgáló helyiségek, mint nagyterem és a fogadóterem, a belső vártól némileg elkülönülő dunai palotában nyerhettek elhelyezést.¹⁵ Az esztergomi Fehér-torony, reprezentatív részletformáival és az uralkodó hatalmát megjelenítő tekintélyes méreteivel, minden valószínűség szerint mintaképül szolgálhatott a visegrádi alsóvári lakótorony építéséhez.¹⁶

¹³ Szőke-Buzás 1990. 124.

¹⁴ A középoszlop-fejezet a sarokoszlopok szegényesebb formai kialakításához képest mutatott részletgazdagságát valószínűleg a belső térből való láthatóságának köszönheti.

¹⁵ Mesqui definíciója szerint az esztergomi Fehér-torony inkább „tour mixte”, mint „tour résidence” lehetne, ám jelen esetben nem biztos, hogy termékeny megoldás a funkciók ilyen definitív kategorizálása.

¹⁶ Buzás Gergely: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. In: Az Esztergomi Vármúzeum kőtárá-

1317-ben Károly Róbert hívei kiostromolták Csák Mátét Visegrádról.¹⁷ Az ezután a várban történő munkálatok *terminus ante quem*-je lehet XXII. János pápa 1325-ös oklevele, melyben búcsút engedélyezett a Károly Róbert által a várban építtetett Keresztelő Szent János egyháznak.¹⁸ Ez a dátum egyben kijelöli a vár átépítésének és használatba vételének korai Anjou-kori időpontját. A király, miután hívei a várat 1317-ben ostrommal elfoglalták, csak 1323-ban helyezte át székhelyét Temesvárról Visegrádra,¹⁹ ahol ekkoriban az ország középső részének legerősebb vára állott, viszonylagos közelségben a *Regnum* gazdasági, politikai és

nak katalógusa. Szerk. Buzás Gergely, Tolnai Gergely. Esztergom 2004. (Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2.) 13–16.; Vukov Konstantin: A középkori esztergomi palota épületei. Budapest 2004.

17 1317. október 20-án kelt az első adománylevél, amelyben Károly Róbert a harcban tanúsított hűséget jutalmazza: Fejér III/2. 71.; Van ugyan két olyan oklevél, mely keletkezése alapján a várostrom előtti időpontban született (1316. július 20. és 1316. július 25.: Anjoukori okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis I. Szerk. Nagy Imre. Budapest 1878. 113., illetve 400–401.), ám ezen oklevelek kiadója a dátumot tévesen jegyezte be: Engel 1988. 119–141.; ehhez még: Iván 2004. 29. (5–6. jegyzet); Károly Róbert visegrádi székhelyéhez: Polgár Balázs: „...Castro nostro de Wysegrad...” Károly Róbert 1323. évi rezidenciaválasztásának kérdésköre. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György, Kovács Gyöngyi, et al. Budapest 1911. 195–200.

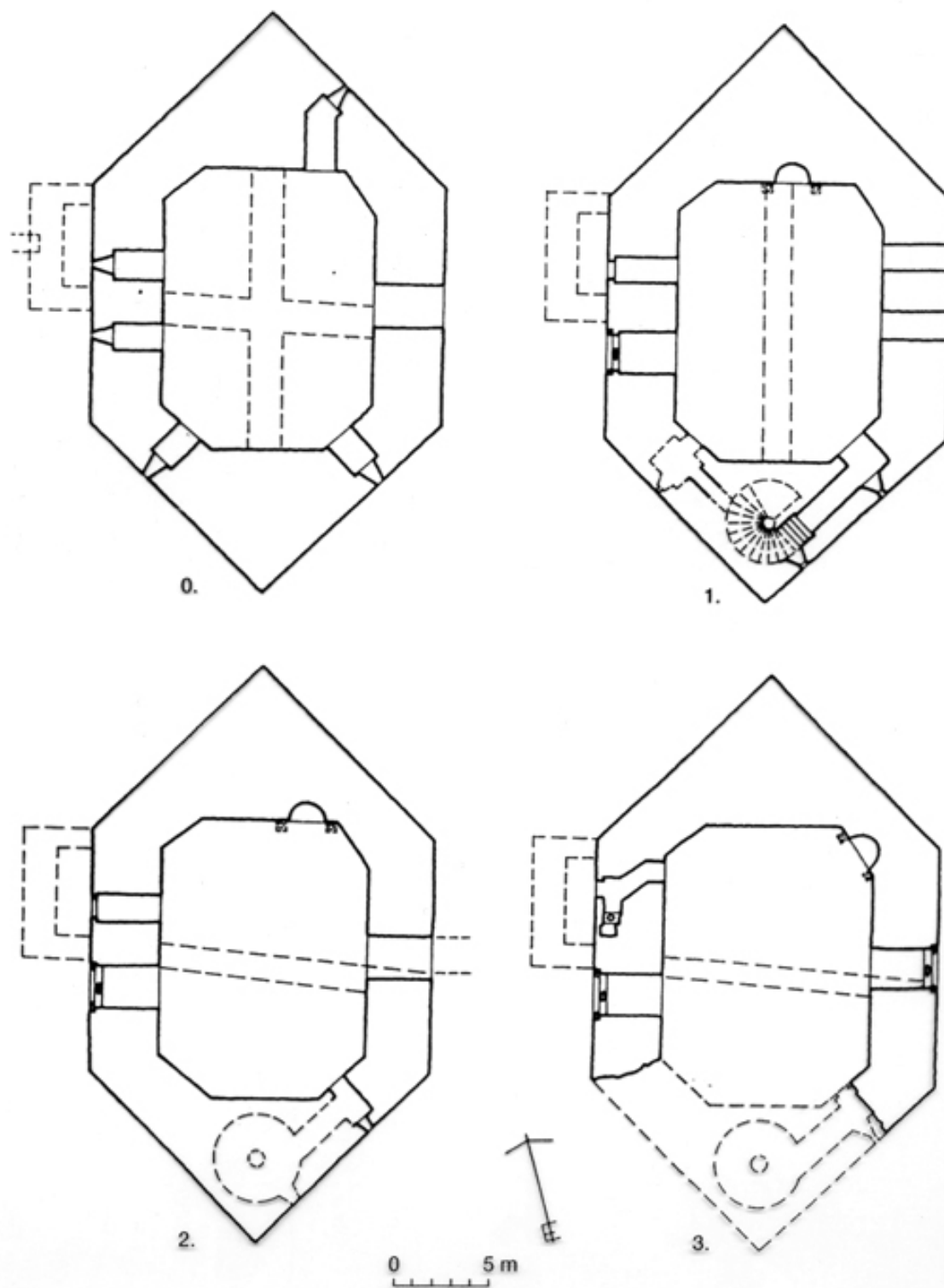
18 „Cum itaque Carissimus in Christo filius noster Carolus Rex Ungarie Illustris, sicut pro parte sua fuit propositum coram nobis, quandam ecclesiam ad honorem dei et beati Iohannis Baptiste in Castro suo de Altolapide Strigoniensis diocesis noviter fundaverit seu construi fecerit, et de bonis propriis eam dotaverit: nos cupientes, ut ecclesia ipsa congruis frequentetur honoribus, et fidelium eo libentius confluat multitudo, quo potiora ibidem salutis sue munera se speraverint adipisci, de omnipotentis dei misericordia et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius auctoritate confusi, omnibus vere penitentibus et confessis, qui in singulis eiusdem beati Iohannis, ac quatuor beate Marie virginis gloriose, et Nativitatis dominice festivitatis annis singulis, unum annum et quadraginta dies, illis vero, qui per octavas festivitatum ipsarum annuatim ecclesiam ipsam venerabiliter visitaverint, sexaginta dies de iniunctis eis penitentiis misericorditer relaxamus.” – Theiner 1859. 500.

19 A várbirtok határait már 1318-ban bővíti: Fejér VIII/7. 121.

17. Salamon torony, lépcsőház-folyosó maradványa a negyedik emelet keleti oldalán 1959-ben (FKF 49195N.)

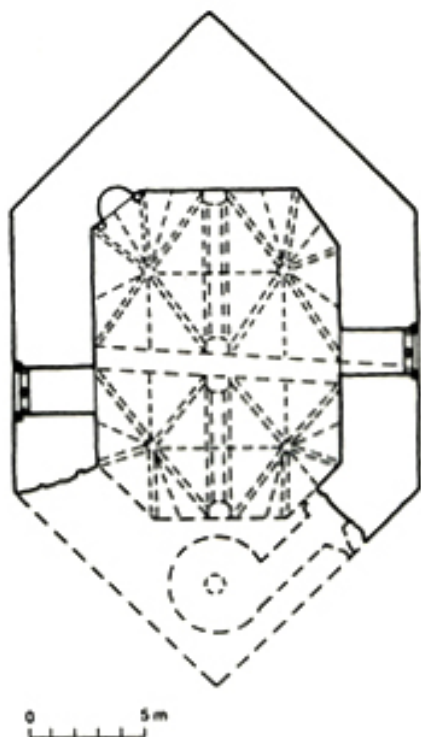
egyházi központjaihoz. Birtoklásának fontosságát ezen kívül még az is indokolta, hogy az alsó várnak fontos szerepe volt a Buda és Esztergom között haladó országút és a dunai hajóforgalom ellenőrzésében. Nagy lakótornya, viszonylagos kényelmével, megfelelt a királyi udvar pillanatnyi igényeinek. A lakótorony Károly Róbert kori belső átépítése, keresztfalakkal történő felosztása és boltozása (18–19, 24. kép) az udvarnak (és a védelmi stratégiának) a 13. századi állapotokhoz képest módosult szükségleteit tükrözte. Az ily módon átépített lakótorony, ha nyilván átmeneti szükségmegoldásként is, de megfelelt a király reprezentációs igényeinek, hiszen maga az épülettömeg tagolt, széles ikerablakaival olyan toronypalota volt, amely megfelelően reprezentálhatta az Anjou király nemrég megszilárdult hatalmát is.

18-19. A Salamon-torony szintenkénti alaprajza a feltételezett keresztfalakkal és boltozattal,
Bozóki Lajos

Az Alsóvár védelmi rendszere a 13. századi állapotában dél felől meglehetősen sebezhető volt: az erősítés itt egy torony nélküli kapura és a Várhegy oldalában megszakadó s elvékonyo-

dó várfalra korlátozódott, ezért a Károly Róbert, miután Visegrádot elfoglalta, a lakótorony teraszát egy belső várfalövvvel lezárta. Az Alsóvár rezidenciaként történő felhasználásában

leginkább az lehetett a zavaró tényező, hogy a lakótorony földszinti bejárata az országútról közvetlenül volt megközelíthető. Ennek kiküszöbölésére a belső várfalöv által határolt terület keleti, hegy felőli oldalán egy zárt teraszt alakítottak ki, ahová egy nagy méretű, de vékony falú kőház²⁰ és egy kút épült. A teraszt nyugatról határoló támfalról volt elérhető az új, második emeleti bejárat. Ezt a bejáratot az Árpád-kori, második emeleti, keleti ikerablak részleges befalazásával alakították ajtóvá, és az új ajtó szemöldöke felett egy kis, élszedett profilú világítóablakot nyitottak. Ily módon a lakótorony az országúti forgalomtól teljesen függetlenül vált megközelíthetővé.

A toronybelsőben történt építkezések a 14. századi királyi udvar módosult igényeit tükrözték. Úgy tűnik, hogy a 13. századi állapotokhoz képest ekkorra több kisebb helyiségre volt szükség a király és kísérete elhelyezésére

20 Ennek a kőháznak a járósíntjéről és a padló alól Károly Róbert dénárjai kerültek elő, illetve egy veretlen ezüst éremlelapka, amely arra utal, hogy itt pénzverés folyt. Ezek keltezik nemcsak a házat, hanem magát a teraszt s az innen megközelíthető, új, második emeleti bejáratot is. Ezen kívül, miután a második emeleti termet kelet-nyugat irányban osztó fal ehhez az új bejáratához igazodott, a toronybelső átépítését a dénárok közvetve is keltezik. – Buzás-Szőke 1992. 132, 138.

(18-19. kép). Az ásatások tanúsága szerint annyit bizonyosan tudhatunk, hogy a földszintet, amely részben megtarthatta katonai rendeltetését, keresztfalakkal négy kis helyiségre osztották. Az első emeletet, mely az Árpád-kori, 13. századi főbejárat szintje volt, egy észak-déli irányú hosszfalra támaszkodó kettős dongával beboltozták.²¹ Ez kiküszöbölte azt a haditechnikailag elönytelen korábbi megoldást, amelyet a kívülről zárt földszint s a kőboltozat hiánya jelentett. Egyrészt ezeknek a fontos védelmi eszközöknek a hiányában ugyanis egy esetleges ostrom esetén a betörő ellenség egyetlen nagyobb tűzzel harc képtelenné tehetné volna a tornyot, másrészt pedig a boltozat támaszként szolgált a felsőbb szintek osztófalainak.

Az így kettéosztott első emeleti terem nyugati része ikerablakával, árnyékszékével kényelmes lakótér lehetett volna, ám az osztófal miatt el kellett bontani a kandallót, s ez valószínűsíti – miként a keleti helyiség esetében is – a termék gazdasági rendeltetését. A második emelet esetében csak egy kelet-nyugati osztófalnak van némi nyoma a keleti, bejáratát alakított ablak fülkéjének déli oldalán, ahol a fal lábazati zónájának néhány kvádersora *in situ* megmaradt. Ez a fal a termet úgy osztotta két részre, hogy az északi oldalon volt az árnyékszék és a kandalló. Ablak gyanánt viszont az ikerablak befalazásában nyitott, kis kökeretes nyílás szolgált az új bejárat felett (9–10. kép). Egyik fél teremnek sem lehetett különösebb reprezentatív szerepe, hiszen a déli, ikerablakos helyiségen keresztül lehetett eljutni a felsőbb szintekre vezető lépcsőfeljárathoz. Ma már hitelesen nem bizonyítható, hogy a következő szinteket a válaszfalak hány helyiségre osztották, és nem zárhatjuk ki azt sem, hogy ezek a válaszfalak árkádívvel voltak megnyitva. Mindenesetre az, hogy a harmadik és a negyedik emeleten nem törtek új nyílásokat, arra utal, hogy ezeket a termeket csak egy kelet-nyugat irányú keresztfal oszthatta, hiszen így minden fél termet egy-egy ikerablak világított meg, illetve biztosította azok szellőzését. A negyedik emelet eredeti gerendafödémét elbontották, s a termet négy ötsüveges bordás boltozattal beboltozták (20, 24. kép), így

21 Ezek a keresztfalak és boltozat estek áldozatául a 19. századi purista helyreállításnak.

20. Salamon-torony, az egykori bordás boltozat maradványa a negyedik emelet keleti falán (FKF 51152N.)

egy nagyobb, hadigépek által jobban terhelhető masszív teraszt alakíthattak ki.

Visegrádon egy olyan királyi rezidencia került újra uralkodói felhasználásra, amely toronyszerű, tömeges megjelenésével, védműveivel egyesítette magában a katonai s egyben reprezentációs funkciókat is, és ez némi párhuzamoságot mutat a kortárs európai tendenciákkal.

Franciaországban, úgy tűnik, a 14. században egyfajta visszarendeződés történt a román kori lakótorony építés irányába, s ez a tendencia volt jellemző még olykor a 15. század második felében is. Vincennes, Poitiers, Pierrefonds, Véz stb. esetében új, a 14. század igényeinek megfelelő nagy lakótoronyok épültek.²² Ezekbe a tornyokba sok esetben visszakerültek a rezidenciális és az udvari ceremóniákat, rendezvényeket kiszolgáló funkciók. Vincennes vára, miként a párizsi Louvre, történeti forrásokkal is jól dokumentált királyi rezidencia.²³ Épületei-

nek valószínűsíthető funkcionális elrendezéséről több írott forrás is fennmaradt,²⁴ és így talán adalékul szolgálhat a visegrádi Salamon-torony funkcionális értelmezéséhez is. Mindkét franciaországi rezidencia legfontosabb helyisége a királyi fogadószoba (*chambre à parer*) volt. A király magánszobájához kapcsolódott *estude du roy* afféle „studiolo” volt, ahol a király csendes visszavonultságban szemlélhette illuminált kéziratait, vagy dolgozhatott.²⁵ A király szobá-

bonnes meurs du sage roy Charles V. Éd. S. Solente. Paris 1936.

24 1379–1380-as, 1400-as és 1418-as inventáriumok: Whiteley 1994. 318–329.

25 Whiteley 1994; Ugyanez a két legfontosabb helyiség uralta a Beauté-sur-Marne-i tornyot is, melyet V. Károly építtetett; egyébiránt a „chambre à parer” és a „chambre” alkotta a hercegi sátor, illetve hajó fő rezidenciális helyiségeit: Whiteley 1994. 315.; ld. még Whiteley, Mary: Le château de Vincennes. In: Paris 2001. 125–131. és Chapelot, Jean: Le Vincennes des quatre premier Valois continués dans une grande programme architecturale. In: Vincennes aux origines de l'état moderne. (Actes du colloque scientifique sur les Capétiens et Vincennes au Moyen Age. Org. par Jean Chapelot et Elisabeth Lalou). Paris 2002. 53–115.

22 Bővebben: Bozóki 1996. 5–24.

23 Whiteley 1994. 64., az ide vonatkozó írott források: uo. 61–64. és 44. jegyzet. Az egyik legfontosabb ide vonatkozó forrás Christine de Pisan írása: Livre des faiz et

ján kívül az inventáriumok említik a királyi oratóriumot, a kápolnát, az „estude du roy”-t és a pihenő szobát (*retrait*).²⁶

Ami a tornyok reprezentációban betöltött szerepének 14. századi újra megjelenését illeti, arra további néhány példát lehet hozni német területről, a Felső-Rajna-vidékről. Az ekkor épült érseki, főúri rezidenciák formailag számos esetben visszanyúltak a 12. századhoz, ám ezek leghangsúlyosabb elemei, a nagy méretű, reprezentatív tornyok újra magukban foglalták a nagytermet, s legtöbb esetben földszinti bejáratukkal, szélesen megnyitott ablakaikkal, sokszor csak szimbolikus védelmi eszközökkel inkább a reprezentáció szolgálatában állottak, semmint katonai védelmi funkciót láttak el. Eltz,²⁷ Gollenfels,²⁸ Hattenheim,²⁹ Rittersdorf³⁰ tornyainak a földszintjén konyha épült, a nagyterem az első vagy második emeleten helyezkedett el. Megnövekedett ugyanakkor a privát lakóterek száma, melyek jól fűthetők, világosak és kényelmesek voltak, s mint a francia királyi rezidenciáknál, itt is épültek a magánélet színterei. Az 1465-ös eltvillei inventárium³¹ említ például egy kisebb, jól fűtött helyiséget (*stüblein*), amelyben írópult állott. A balduinsecki vár³² nagy, négy emeletes, földszinti bejáratos lakótornyát Luxemburgi Balduin trieri érsek építtette 1325-től. Négy nagy ablakkal megvilágított földszintjén volt a konyha. Az első emeletet faszerkezetes válaszfalak osztották kápolnára és magánszobákra, ezt a szintet négy kandalló fűtötte. A nagyterem a második emeleten volt egy kandallóval, árnyékszékkel. A harmadik emeleten voltak valószínűleg a hálószobák, itt egy kandalló állt. A negyedik emelet a védelemé volt.

Visegrádról nem maradtak írott források, melyek segítenének a Salamon-torony funkcionális értelmezésében. Az 1325-ös pápai búcsúengedélyben említett várbeli kápolna szempont-

21. A Salamon-torony negyedik emeleti boltzatának Sedlmayr János tervezte rekonstrukciója (FKF 75035N.)

jából az Alsóvárban csak az ötödik szint jöhetne számításba, tekintve, hogy ez az egyetlen emelet, ahová nem került árnyékszék. Ezt a termet a megmaradt boltvállak és a negyedik emeleti ikerablak fölkéjében megmaradt, jelenleg lebetonozott falcsonk tanúsága szerint egy kelet-nyugat irányú keresztfal osztotta két részre (20, 24. kép). Tekintve, hogy a bordaprofilok eltérőek a déli terem keleti és nyugati oldalán, s praktikus szempontból is kizárható, hogy tömör fal választotta volna el a két térrészt, valószínűleg azokat egy nagy árkádív kötötte össze. Egy feltételezett kápolnát³³ a torony felosztott termeinek csakis ebbe a helyiségébe lehet elképzelni. Az árnyékszék hiánya, a keresztfal s a méretek kevésbé valószínűsítik ennek a szintnek a nagyterem-funkcióját. Az északi térrész akár sekrestyeként, akár oratóriumként szolgálhatott; esetleg fogadószobaként, bár ennek

26 Whiteley 1990. 83–85.

27 Hermann 1995. 141–143.

28 Hermann 1995. 141–143.

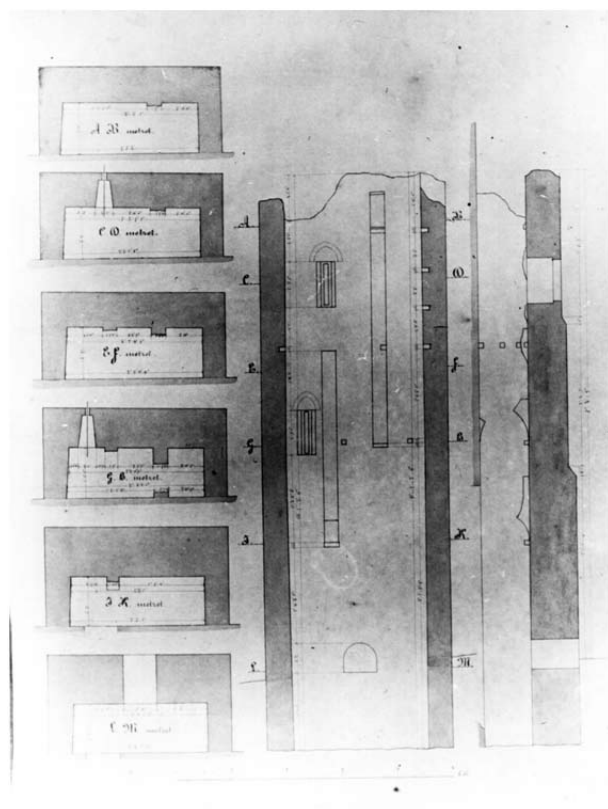
29 Hermann 1995. 146–148.

30 Hermann 1995. 205–206.

31 Hermann 1995. 56, 118–125.

32 Hermann 1995. 91–96.

33 Szőke–Buzás 1990. 134.

22. A Salamon-torony nyugati fióktornyá-
nak felmérési rajza, Zsigmondy Gusztáv
1872(?) (reprodukciója: FKF 55909N.)

némileg ellentmondani látszik az, hogy csak a kápolnán keresztül lehetett megközelíteni.

Az esetleges királyi lakosztályként így a harmadik emelet jöhet számításba, mely emelet kelet-nyugati keresztfallal³⁴ kettéosztott termének mindkét helyisége az adott körülmények között kényelmes lakóteret biztosított. Az északi tér rész kandallóval, árnyékszékkal, keletre néző ikerablakkal, illetve szeparáltságával a király szobájaként, akár egyfajta „estude du roy”-ként szolgálhatott, míg a déli oldal, mely világosabb volt, lehetett a hivatalos élet színtere („chambre à parer”).

Valószínű, hogy a lakótorony szállás-jellegét maga Károly Róbert is csak ideiglenesnek tervezte, hiszen 1330-ban már bizonyosan a király birtokában volt egy a *suburbiumban* lévő ház, ahol lakott is, tekintve, hogy Zách Felicián királygyilkossági kísérlete minden valószínűség

szerint ebben a házban történt,³⁵ továbbá 1335-re, a visegrádi királytalálkozóra már felépültek a fellegvári paloták (egy ilyen reprezentatív rendezvény megtartásához Károly Róbert városi háza önmagában kevés lett volna).

Visegrád történeti képi ábrázolásai a 16–17. században szinte kizárólag ugyanabból a nézőpontból mutatják Visegrádot, sokszor egymásnak megfelelő építészeti részletekkel. Ezek jó része valószínűleg közös „ősábrázolásra” vezethető vissza, amely – úgy tűnik – már megjelenik Szatmári György pécsi püspök esztergomi breviáriumban,³⁶ jelesül a kettős címlap *verso*ján, az imádkozó Dávid király táji háttereként (25. kép). Itt Visegrád délről, ugyanabból a szögből van ábrázolva, mint a későbbi metszeteken. A Fellegvár kevésbé részletezett tömege alatt jól kivehető a magasba nyúló Salamon-torony és a Duna-parti torony a hozzá kapcsolódó, árkados fallal. Ez utóbbi motívum, mely majd minden későbbi metszeten előfordul, kétségtelenné teszi az ábrázolás Visegráddal való azonosságát.

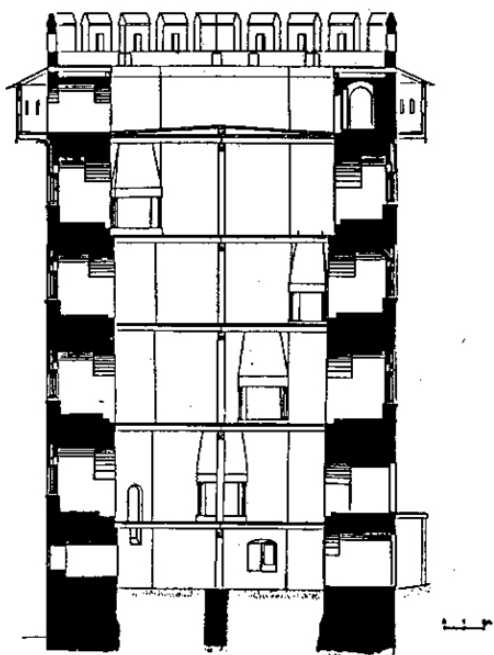
A Salamon-torony déli oldala pusztulásának keltezéséhez az egyik fontos képi dokumentum az a rézkarc, melyet G. Houfnaglius (Jakob Hoefnagel) szignált (26. kép).³⁷ Az ábrázolás részleteiből úgy tűnik, hogy az rész-

35 „in suburbio castri Wyssegrad in domu sua” – Szentpéter, Emericus: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I. Budapestini* 1937. 493.; Megjegyzendő, hogy a *suburbiumban* lévő házat csak a források valamelyest nagyvonalú kezelésével lehet a Fellegvárral azonosítani (így: Rabb 2009. 278.), jöllehet, mint arra Mészáros Orsolya felhívta a figyelmet, a városra vonatkozó „*suburbium*” kifejezés az írott szövegekben csak ehelyütt fordul elő: Mészáros 2009. 278.

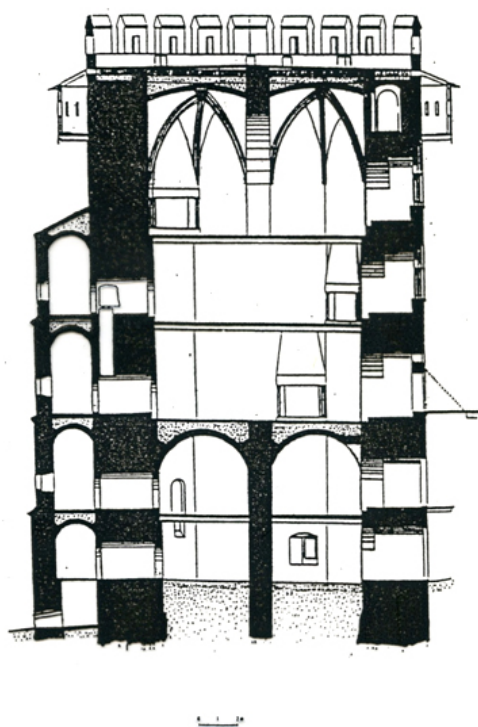
36 Párizs, Bibliothèque Nationale, M. S. lat. 8879. fol. 10v., ld.: Hoffmann Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Budapest 1929. 185–186.; XXXV. képtábla; színesben közli: Mikó Árpád: *Pannónia újjászületése*. In: *Pannónia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541* (kiállítási katalógus). Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1994. 44.; 19. kép; bővebben: Farbaky Péter: *Szatmári György a mecénás*. Budapest 2002. 71–77.; Farbaky Jeruzsálem képében Firenzével azonosítja a háttérben ábrázolt, fallal övezett várost, és a mögötte lévő táji háttérrel tengerparti kikötővárosként értelmezi: 72.

37 Megjelent: Braun-Hogenberg: *Urbium praecipuarum mundi theatrum*. 1597 vagy 1598. V. 56., vö. Rózsa 1958. 401. (2. kat. sz.); 522. kép

34 Itt a negyedik emelet boltozata és közfala miatt egy ilyen irányú fal megléte valószínűsíthető, jöllehet ma már a belső falszöveten másodlagos falnak semmilyen nyoma nem látszik.

23. A Salamon-torony a 13. században, kelet-nyugat irányú metszet, Buzás Gergely rajza

24. A Salamon-torony a 14. században, kelet-nyugat irányú metszet, Buzás Gergely rajza

ben helyszíni vázlatok nyomán készült. A kép a 16. század első felének ostromai utáni békés állapotot tükrözi. A Salamon-torony oldalánál ép tetőzetű házak látszanak. A Fellegvárban a paloták vagy az azokból az ostromok után átalakított épületek³⁸ szintén tetővel fedettek, a délkeleti várfalak még épek, és háborús állapot ábrázolásaként egyedül az keleti torony (?) közepén látszik egy nagyobb kiromlás. Ez utóbbi részletet azután számos későbbi ábrázolás is átvette.³⁹ Itt is megjelennek a nagy árkádokkal tagolt dunai falak, azzal a különbséggel, hogy nem kapcsolódnak a parti toronyhoz, miként a későbbi ábrázolások esetében. A négy emelet magasságban álló Salamon-torony déli oldala kiromlott. Ez utóbbinak ez az első ismert ábrázolása. A rézkarc később készült, némileg módosított variánsai, például a Visegrád ostromát

ábrázoló Johann Sibmacher-féle rézkarc,⁴⁰ s egy másik, mely 1627-ben jelent meg,⁴¹ a várat illetően újabb forrásértékkel kevésbé bírnak. Az ugyancsak az 1595-ös ostromot ábrázoló, 1603-ban megjelent Zimmermann-féle metszet⁴² (27. kép) hasonló építészeti állapotokat mutat.

Szinte idillikus állapotokat tükröz Wilhelm Dilich 1600-ban megjelent művének ábrázolása, „VIZZEGRAD” látképe déli irányból⁴³ (28. kép). Az Alsóvár erődítésrendszeréből csak a Salamon-torony sötét tömbje látszik, a Duna-

38 Tolnay 2006. 198.; Mindezekből Tolnay úgy gondolja, valószínűleg joggal, hogy az ábrázolás 1595 előtt készült.

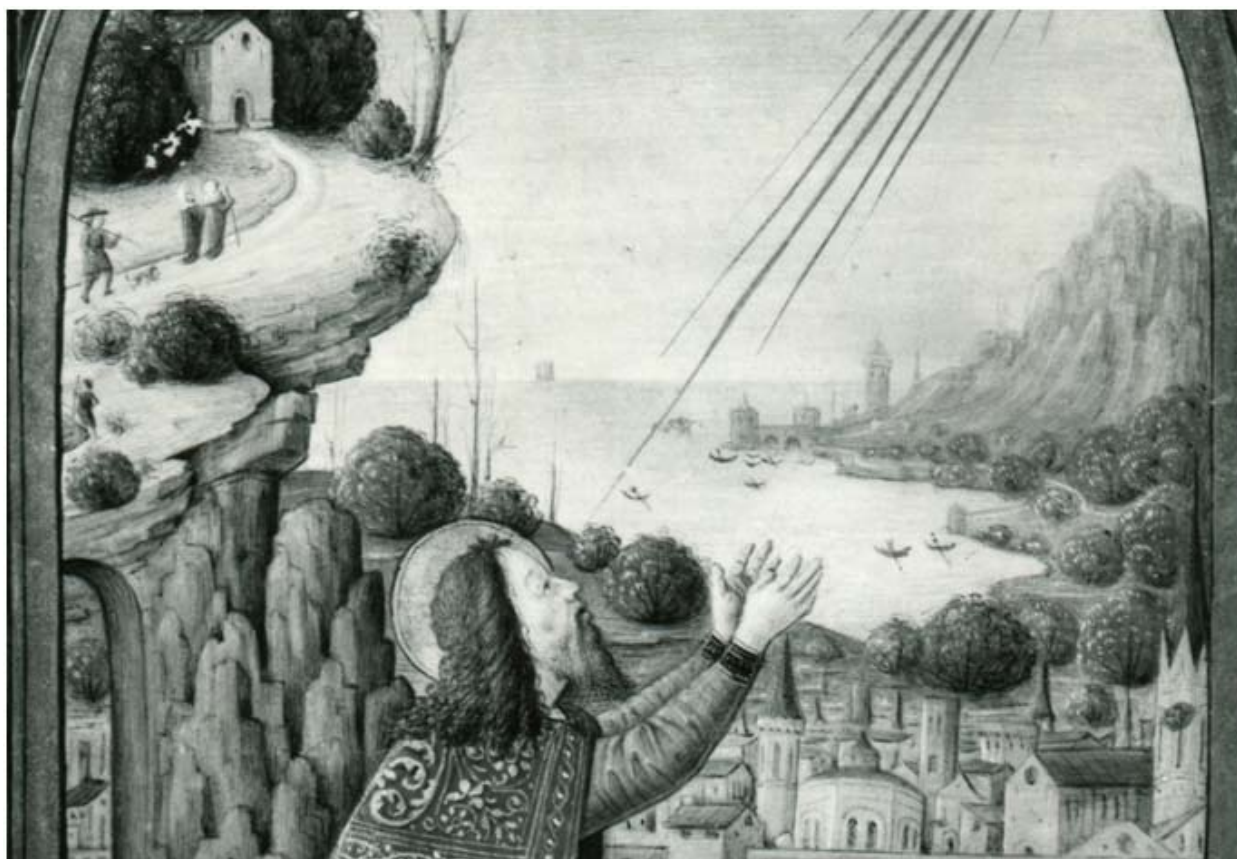
39 Tolnay 2006. 208–209.; 3–6. kép

40 Megjelent in: *Ortelius, H.: Chronologia Oder Historische Beschreibung ...* Nürnberg 1602.; Rózsa 1958. 401–402. (4. kat. sz.); 524. kép; Tolnay 2006. 3. kép

41 Megjelent in: Kieser, Eberhard: *Thesaurus Philopoliticus*. 1627. II/1. 38.; Rózsa 1958. 401. (2.a. kat. sz.); Tolnay 2006. 4. kép

42 Megjelent in: Dilbarum, S.: *Eikonographia ...* Augsburg 1603.; Rózsa 1958. 402. (5. kat. sz.); 525. kép; Tolnay 2006. 8. kép

43 Megjelent in: Dilich, Wilhelm: *Vngarische Chronica ...* Cassel 1600. a 12. és 13. levél között; Rózsa 1958. 401. (3. kat. sz.); 523. kép

25. Szatmári György esztergomi breviáriumának címlap versoja, részlet; Párizs, Bibliothèque Nationale, M. S. lat. 8879. fol. 10v.

parti tornyot takarja az árkádokkal tagolt fal, s egy hengeres ágyútoronynak tűnő építmény. A Salamon-tornyot itt magas tető fedi.

1821–1826 között készült Jakob Altnak az Alsóvárat ábrázoló két körrajza,⁴⁴ amelyek az Alsóvár pusztulása, de építéstörténete szempontból is forrásértékűek. Az első az Alsóvárat a Sibrik-dombról mutatja (31. kép). A lakótorony északi sarkán erőteljesen jelzi a kifagyásokat a nyugati és az északi oldal pártafokainál. Az árnyékszékatorony a harmadik emelet magasságáig áll. A kaputorony második emeleti nagy ablakának kerete kiromlott, a kis, mérműves ablak délkeleti oldalán látszik a keret töredéke. A kaputorony a második emelet boltozatáig lepusztult. Az északi völgyzáró fal (melyet egy kapu tör át) lépcsőzetes pártázatú, nyugati sza-

kaszán az első periódus lőrési is látszanak. A másik litográfia (32. kép) a lakótornyot a déli oldalról ábrázolja, a tátongó falrészrel. A déli falsarok csomkja a második emelet magasságáig áll, délkeleti oldalán kiromlott világítóablakkal. Jól látható a második emelet dongaboltozata s a negyedik emeleti boltvállak. Erről az oldalról az árnyékszékatorony is némileg romosabb képet mutat, hasonlóan a nyugati várfalhoz. A délnyugati ágyúterasz felső falkoronája kiromlott. A keleti és déli belső várfalövek majdnem teljesen lepusztultak, csak a délkeleti falsarok áll még.

Id. Markó Károly újabban az 1820-as évekre keltezett festménye szintén a Sibrik-domb felől ábrázolja a váregyüttest. Az északi völgyzárófal ekkorra már sokkal nagyobb mértékben romos, bár a felső őrtorony a maihoz képest még mindig viszonylag ép állapotban van. A festő jelezte a kaputornyon az ablakokat, viszont az árnyékszéknek (s a konzoloknak) semmi nyoma nincs.

44 A litográfiák egy a Duna-menti tájakat leíró kiadványsorozat egyik füzetének illusztrációi: Donau Ansichten vom Ursprunge bis zum Ausflusse ins Meer. Nach der Natur und in Stein gezeichnet von Jakob Alt. Wien 1821–1826.; Rózsa 1958. 408–409. (19, 21. kat. sz.)

26. Visegrád, Jakob Hoefnagel rézkarca, 1597 vagy 1598 (Braun-Hogenberg: *Urbium praecipuarum mundi theatrum*. V. 56.; reprodukció: MKM)

27. Visegrád, Friedrich Zimmermann metszete (Dilbarum, S.: *Eikonographia*. Augsburg 1603; reprodukciója: KÖHF 115793N.)

A Salamon-torony pártázata erősen hiányos, az árnyékszékitorony a tetőzetéig lepusztult.⁴⁵

⁴⁵ Markó Károly és köre. Mítosztól a képig. Magyar Nemzeti Galéria, 2011. március 6 – október 2. Szerk. Bellák Gábor, Dragon Zoltán, Hessky Orsolya (kiállítási katalógus). Budapest 2011. 102, 105–106. (Kat. 22); Visegrád 19. századi ábrázolásairól: Keserü Katalin: Várabrázolások. Táj és történelem a historizmus festészetében Magyarországon. In: A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Zádor

Minden valószínűség szerint Jakob Alt Alsóvár-ábrázolását rajzolta át és közölte Szerelmey Miklós a már említett 1847-es Visegrád albumában⁴⁶ (31. kép), az eredetihez képest kevés-

Anna. Budapest 1993. 227–228, 232, 234.; Papp Júlia: „Vár állott, most köhalom...” (A Querela Hungariae-toposz motívumai 18–19. századi hazai romleírásokban). Irodalomtörténeti Közlemények 104 (2000) 115–128.

⁴⁶ Häufler–Szerelmey 1847. 12. oldal után

28. Visegrád, rézkarc (Dilich, Wilhelm: *Vngarische Chronica*. Cassel 1600., Rózsa 1958.)

bé pontosan. Az építészeti részleteket tekintve hasonló pontatlanságokat tükröz a kiadványban a lakótorony többi ábrázolása is. Gregus Antal 1872-ben már archeológiai igényességgel készített felmérési rajzokat a Salamon-toronyról (4, 6, 11. kép).⁴⁷ Az egyik a keleti homlokzatot ábrázolja (6. kép). A nyílások a negyedik emeleti csúcsíves ikerablak kivételével részlegesen már kiromlottak. A negyedik emeleten viszont megmaradtak eredeti helyükön a sarokoszlopok és a középoszlop is. A harmadik emeleti ablakban sarokoszlopok nem mutatkoznak. A második emeleti bejárat világítóablakának kerete részlegesen elpusztult, a falkorona hasonlóképp, az északi falsarok erősen kifagyott. Gregus felmérései a MIB Henszlmann vezette kutatásával egy időben készültek, egyenlőre nem világos, hogy milyen céllal.

A visegrádi alsó és felső vár feltárása a következő évben, 1871-ben kezdődött.⁴⁸ Noha

az építész kezdetben Zsigmondy Gusztáv volt, a kezdetektől Henszlmann Imre irányította a munkálatokat,⁴⁹ Zsigmondy feladata leginkább a felmérésekre és állagvédelmi munkákra korlátozódott. Ez ebben az esztendőben lényegileg az Alsóvárban a kaputorony⁵⁰ és a Salamon-torony romtalanítását jelentette. Már ekkor felmerült a torony másodlagos osztófalainak, illetve kettős dongaboltozatának a bontása.⁵¹ Ez Henszlmann

a visegrádi fellegvárban. In: Fellegvár 2006. 26–47.

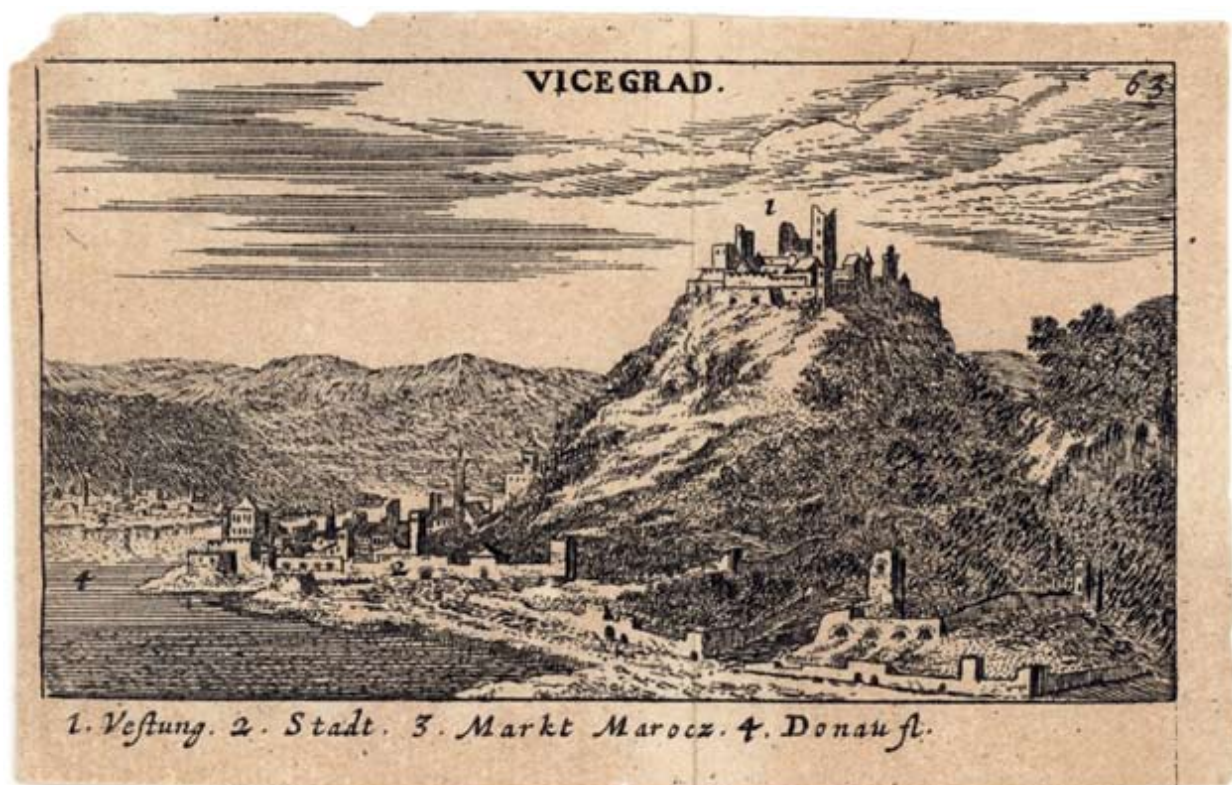
49 „Henszlmann, ha valamit akar nem szokott az út felén megállni; s, így míg tervének befejezését nem látja nem is fog nyugodni. Ezért hálával tartozik neki a magyar történelem, hálával a regényes látványokat szerető turista is.” – R[ómer] Fl[óris]: Régészeti mozgalom hazánkban. *Archaeológiai Értesítő* V (1871) 184.

50 „... azon torony, mely az őrlakra van kijelölve két emeletén talált omladékhalmot elmellőztetett és a közel lévő kocsit javítására felhasználtatott.” – Második jelentés a nam. Vallás és Közoktatásügyi miniszter úrhoz az 1871-iki júl. aug. és szeptember elején a visegrádi várromok véghezvitt régészeti munkálatokról. Elpusztult eredeti jelentés valószínűleg a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium Irattárából, másolata: MKMA ltsz. 1871.2.

51 A falak „a (földszint) üret négy helyiségre osztandók, két keresztfalat emeltek s ezen fal annyira rossz ál-

47 Őrzési helyük ismeretlen, reprodukcióik: FKF 55907N, 55908N, 55910N.

48 A Fellegvár kutatástörténetéhez: Iván 1995; Iván László: Régészeti kutatások és műemléki helyreállítások

29. Visegrád, rézkarc (Dilich, Wilhelm: Vngarische Chronica ... Cassel 1606. 39.; reprodukció: MKM)

szerint „Magában véve semmi tekintetben sajnósnak nem mondható, mert a keresztfal a donjon stílje ellen húzatott be későbbben és mert a donjont stilszerűleg újra építeni fogjuk a keresztfalak köve igen hasznos anyagot fog szolgáltatni ennek kiépítésére.”⁵²

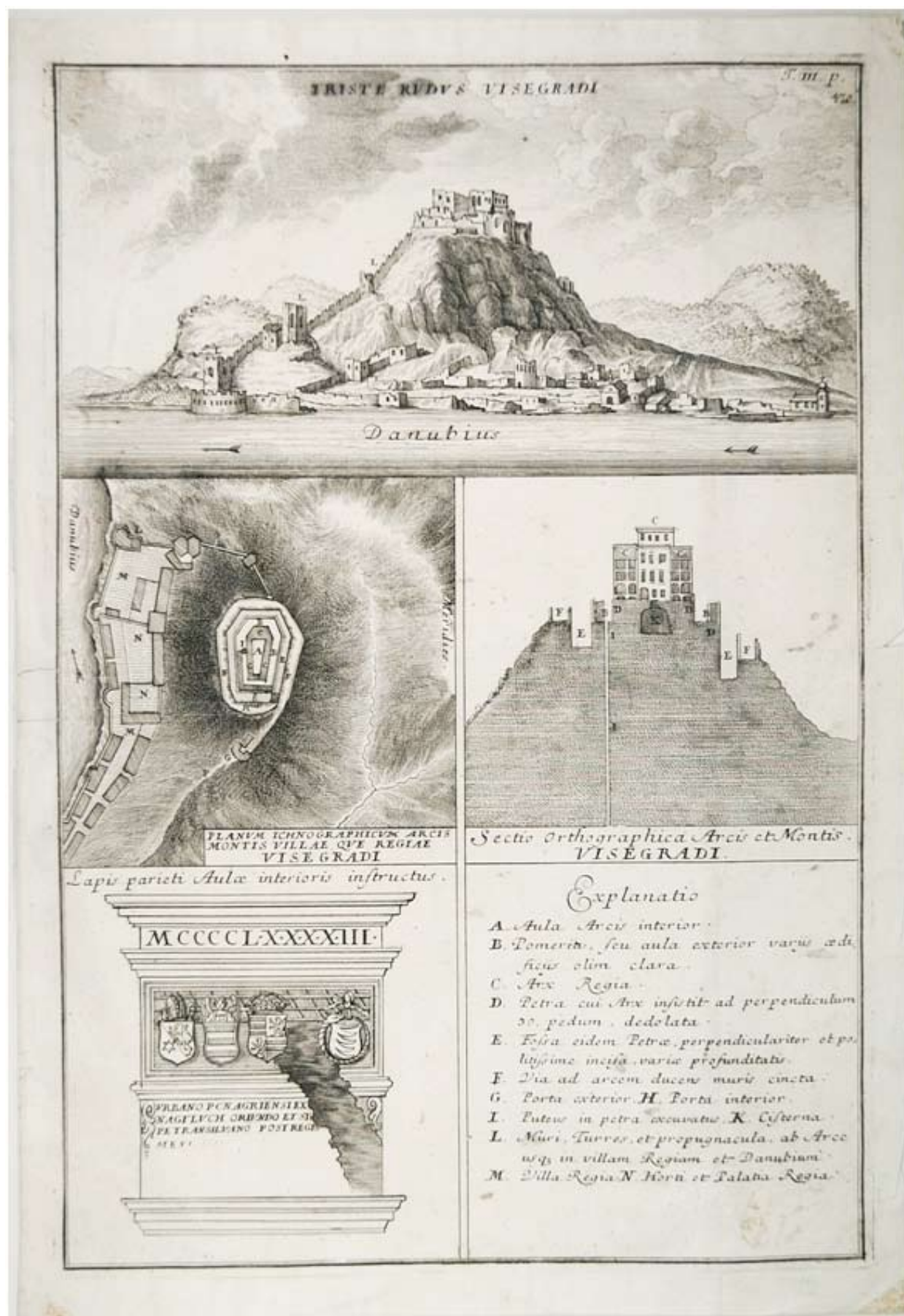
1872-ben a Parlamentben minisztériumi felterjesztés szerint 15000 forintot-ot szándékoztak előirányozni a visegrádi munkálatokra. Ám a pénzügyi bizottság ezt egyharmadára akarta csökkenteni. A vitában Henszlmann Imre is felszólalt: „Előttünk áll [...] a legnagyobb királyaink laka, palotája, vára [...] melyben mit őseink legmagasztosabbnak, még a mindenkor uralkodó személye fölött is állónak tartottak, őrizték az ország koronáját és ékszereit, mely éppen e célra volt építve [...] mely fényben ragyogott a XIV. és XV. században, ama két században,

lapotban találtatott, hogy nagy vakmerőség nélkül nem ereszkedhetünk le a torony hatodik emeletére [...] Ezért megjegyzendő, miként ha a munkálatot a donjonban folytatni akarjuk, mindenképp előtt a kettős keresztfal le- döntésével kell kezdeni...” – Uo.

52 Henszlmann 1872d.

hol az akkori művelt világban az elsők közé tartozott hazánk is, és tartozott a művészet tekintetében éppen Visegrádja által [...] úgy, hogy még a polgárosodás magas fokán álló olasz is kénytelen volt Visegrádot földi paradicsomnak neveznie [...]. Kiutazunk Franciaországba és a Rajnára, bámúljuk ott a régi emlékek roppant költséggel keresztülvitt megújítását kiépítését, sőt lelkesedünk ezen az áldozatkészségen, de ne lelkesedjünk itthon hazánkban. [...] Magyarországban ne volna 15.000 frt.-ja Visegrádja számára? Visegrád romjainak fenntartását, megóvását, megőrzését tőlünk követeli ép annyira a nemzeti kegyelet, a nemzeti becsület, mint a népek tudományos solidaritása. Nem hiszem, nem hihetem, hogy a t. ház megtagadhatná az igen szerényen kért 15.000 frt.-nyi alalmazsát e nemzeti kincsnek megmentésére.”⁵³ A Parlament végül elfogadta a költségvetést, így a munkák jóval nagyobb összegből tovább folytatódhattak, és az 1872-ben megalakult Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága

53 Múzeumok, régészeti egyletek kirándulások. Archaeologiai Értesítő VI (1872) 131–132.

30. Visegrád ábrázolása, Bél Mátyás által 1737-ben közölt rézmetszet (Bél 1937. 470–471. oldal között)

(MIB) Visegrádon kezdte meg műemlék-helyreállító tevékenységét.

A bizottság 1872. április 11-én ülést tartott, majd egy héttel később Visegrádra látogatott Henszlmann Imre, Schulek Frigyes és Zsigmondy Gusztáv. Schulek feladata a helyreállítási tervek jövőbeni elkészítése volt. Május 8-án készült el az első jelentés,⁵⁴ amely felsorolta a teendőket: a Fellegvárbán a közlekedés biztosítását az árkok kitisztításával, az utak szabaddá tételével, s védőtető építését a koronaőrök emléktáblája fölé. Az Alsóvárbán pedig megkezdődött a feltérési munka, amely azután a Salamon-torony számos középkori részleteinek pusztulásához is vezetett. Henszlmann Imre első lépésben megkezdte a torony Anjou-kori boltozatának és ezt követően keresztfalának (18–19, 24. kép) bontását, mivel „Míg ez igen ronda fal ott áll, a tavaly megkezdett munkát tovább folytatni nem lehet” – írta 1872. évi jelentésében.⁵⁵ Mint Henszlmann jelentéséből kiderül, felmérte és lerajzolta a „donjon keresztfalát”.⁵⁶ Henszlmann leírása szerint „E fal a donjon 3-ik emeletéig (felülről véve) terjedt, sőt még ezt is négy osztályra osztotta, míg a legfelsőbb két emelet, csak egy-egy teremből állott. Egyébiránt a keresztfal a harmadik emeletnek csaknem közepéig le van törve, s hogy magasabbra mint jelenleg emelkedett, csak egy ajtó küszöbéről következtetni, mely a fal keleti ágán mutatkozik.”⁵⁷ Majd ezt követte a falak és a boltozat bontása: „Érdekes volt látni, mint vált el lassacskán a boltsüveg megmaradt része a donjon falától, melyhez csak hozzá volt támasztva. A rés növekedését, szélesedését nem a nyílás növekvő nagyságában, hanem, úgy vetjük észre, hogy valamint a malomkő az őrlés körül mindig nagyobb mennyiségben és növekvő gyorsasággal szalad le, úgy itt is történt a támasztó részbe hulló apró törmelékkel és falragaszszal, míg végre a boltsüveg egyszerre lezuhant és darabjaira széthullott, mert a ragaszték erős

nem volt.”⁵⁸ A Henszlmann által említett „ajtó küszöbköve” a keleti oldalon minden valószínűség szerint az ajtóvá alakított második emeleti ikerablak fülkéjében megmaradt, jelenleg is látható falcsomokra vonatkozik, továbbá az is kiderül, hogy a lakótorony felső emeleteit csak egy harántfal osztotta két helyiségre.

A belsőben történő bontások után kezdett hozzá Henszlmann a Salamon-torony nyugati oldalához épült az árnyékszékeket tartalmazó fióktorony (4, 22. kép) bontásához. 1873-as, a visegrádi öregtorony kiépítési tervével kapcsolatos jelentésében Henszlmann ezt írta: „A donjon nyugati oldalán áll egy harmadik emeletig felvezető nem ugyan eredeti, hanem mégis régi lépcsőház. [...] tanácsos a lépcsőházat, mivel amúgy sem eredeti, mivel az eredeti világítást is csökkenti, végre mivel így építészeti anyagra is szert teszünk, lebontani.”⁵⁹ A bontások során számos római eredetű kőfaragvány került elő, melyekről Henszlmann rajzai tanúskodnak.

Henszlmann e munkával párhuzamosan a falkoronán álló pártafokok egy részét, melyeket veszélyesnek ítélt, leverette, ugyanakkor a lakótorony déli oldalán a leomlott falakat tovább bontatta, eltüntetve így az alsó szint eredeti világítóablakait és a déli sarkantyúfal még megmaradt részeit. Majd kiásta az árnyékszék-torony kivezető csatornáját, melyet „pöccsatorna”-ként határozott meg, s ez meghatározhatta volna számára a fióktorony funkcióját, de Henszlmann véleménye szerint ez inkább lépcsőháztorony lehetett; föltehetőleg az általa ismert franciaországi analógiák nyomán vélte így.⁶⁰ A fióktorony eme meghatározása azután elég sokáig tartotta magát, annak ellenére, hogy megtalálták a déli oldal lépcsőfeljáratának né-

54 Uo.

55 Henszlmann 1872d.

56 Jelen tudásunk szerint a rajzok vagy elvesztek, vagy lappanganak valahol.

57 I. Jelentés a Visegrádon az 1872-ki idény történetéről. MOB-iratok 1872/33.

58 Uo.; Ugyanitt olvasható, hogy a falak és a boltozat ledöntése során „találtak dísz lilomot, vörösréz pléhből kivert munka, mely először vörösre, azután zöldre volt festve. Találtak a legmagasabb emelet boltjának egyik zárókövét, mely biztos utasítást ad annak szerkezetére, végre találtak egy angyalnak szárnyát bronceból.” – Vö. 126. kép

59 Henszlmann Imre: Jelentés a visegrádi öregtorony kiépítési tervéről. MOB-iratok 1872/32.

60 Ilyen többek között Chambois lakótornya, melyet Henszlmann föltehetőleg ismert Viollet-le-Duc leírásából: Viollet-le-Duc 1854/1869. Tome III. 49.

31. A visegrádi Alsóvár észak felől, Jakob Alt litográfiája (*Donau Ansichten vom Ursprunge bis zum Ausflusse ins Meer. Nach der Natur und in Stein gezeichnet von Jakob Alt. Wien 1821–1826; reprodukció: MKM*)

hány fokát is. Ez lett a kiindulópontja azután Schulek Frigyes lépcsőháztervének,⁶¹ annak ellenére, hogy Schulek 1873-as jelentésében a fióktornyot – helyesen – árnyékszékatornyoként határozta meg.⁶² Igaz ugyan, hogy a restaurálás

61 „Csigalépcsőt ugyan, hanem jó tághost készíteni az öregtorony egészen alulról felépítendő déli, hegyes szögletében [...] Ezen lépcső a második emeletről és a donjon szellemében belülről vezetne a tetőig, más lépcső pedig vezetne le az első félig földalatti emeletre, mi hajdan is úgy volt, mert e lépcsőnek pár kőfokát megtaláltuk.” – MOB-iratok 1873/32.; Schulek Frigyes 1872 szeptemberében készítette el a visegrádi „restaurationalis” munkálatokhoz készített első vázlatait, melyet a miniszter 200 forinttal honorált: MOB-iratok 1872/147.

62 „A közlekedés változtatása után hozzá lehet fogni a torony nyugati oldalán lévő romladozott épület lebontásához. Ezen épület, mely a toronnyal műszerves összeköttetéssel nem bír – lépcsőháznak is tartatott, de kétség-

purista elvei szerint később ezt az „igen ronda tornyot” már lehagyta a terveiről. Schulek a nyugati oldal nyílásainak rekonstrukciója során megtalálta a Salamon-torony nyugati falában a falmagban képzett és befejezetlenül hagyott, lépcsős árnyékszékcsatornát (24. kép). Ezt ő rejtett járatnak gondolta, s ezért ide titkos lépcső-összeköttetést tervezett a két emelet ablakfülkéje között.⁶³

telenül árnyékszékeket is tartalmazott –, felső részeiben kevés fáradsággal bontatott, amennyiben csak le kellett dobálni a laza köveket, az alsó része azonban igen vastag, tömör falból állván löpor segítségével távolított el.” – Schulek Frigyes: Jelentés az 1873-dik évben Visegrádon kifejtett tevékenységről. MOB-iratok 1873/130.; A bontás során igen sok római kori kőfaragvány került elő.

63 „A nyugati oldal északi ablakfülkéje részben megújítandó lévén boltíve leszedetett, s ezen alkalommal

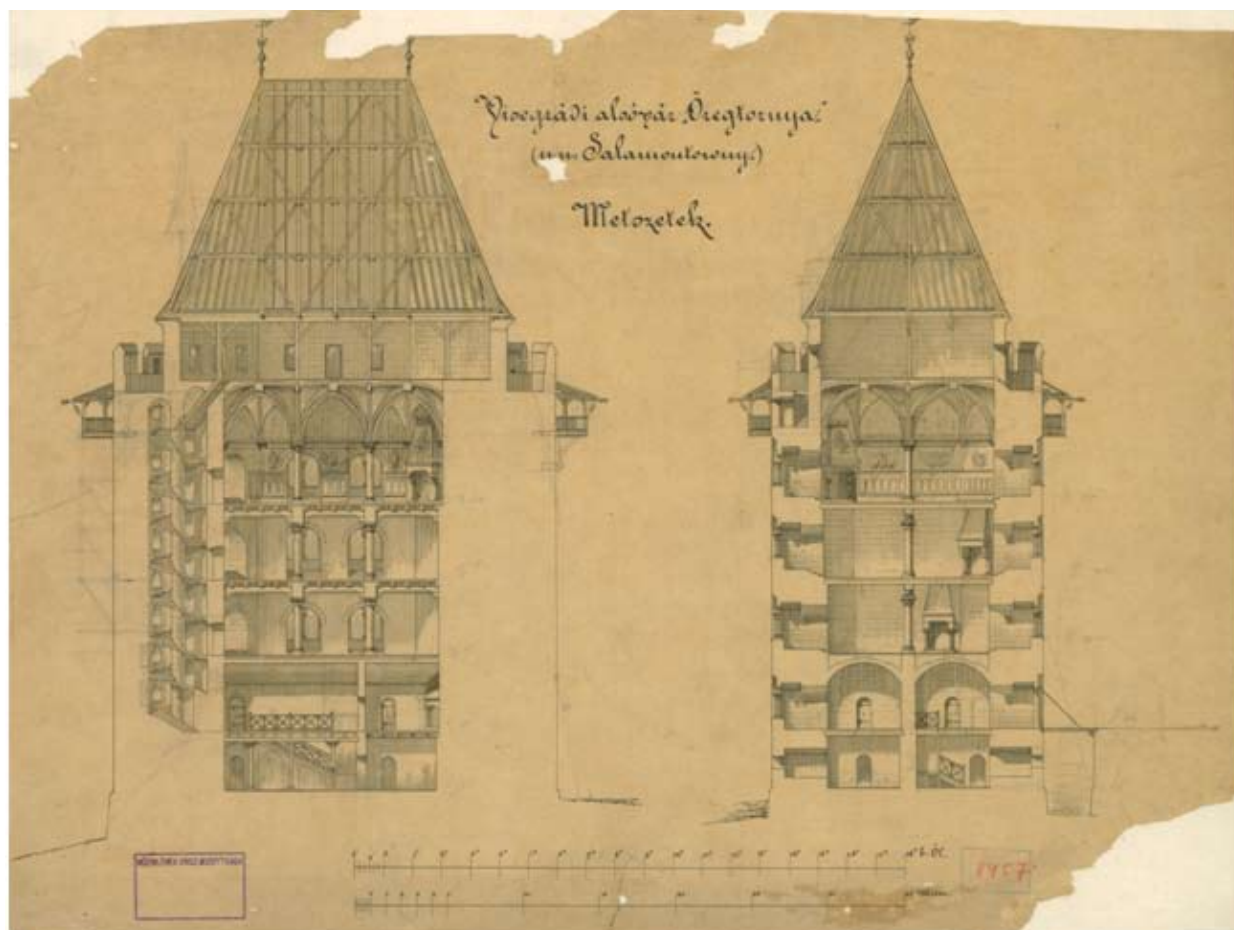
32. A visegrádi alsóvár dél felől, Jakob Alt litográfiája (*Donau Ansichten vom Ursprunge bis zum Ausflusse ins Meer. Nach der Natur und in Stein gezeichnet von Jakob Alt. Wien 1821–1826; reprodukció: MKM*)

Henszlmann részben feltárta a Duna-parti tornyot a csatlakozó várfalakkal, ameddig az országút és a közben bekövetkező dunai áradás engedte. 1872-es második jelentése szerint: „Augusztus 1-én megkezdtem a víztornynak kutatását, melyet itt rondellának neveznek. E rondella közepén találtunk egy csaknem négyzetes tornyot, falvastagsága több mint 8'. A to-

kiderült, hogy a harmadik emelet megfelelő ablakfülkéje, mely részben befalazva találtatott, egy kisebb rejtett helyiséget tartalmaz, mely összeköttetésben állott a második emelet ablakfülkéjével is. Ezen felfedezés következtében az itt talált üreg felhasználásával rejtett lépcső összeköttetést terveztem a két emelet ablakfülkéje között.” – Schulek Frigyes: Jelentés azon munkálatokról, melyek az 1878-ik évben Visegrádon az ún. Salamon-torony helyreállításánál és a felső romokhoz vezető utakon végeztek, 1878. december. MOB-iratok 1878/107., valamint *Archaeológiai Értesítő* XIII (1879) 45.

rony három oldalán tökéletesen zárva volt: csak földközi (keleti) oldalán van egy félkörben zárt kapu, melyet azonban később téglafallal úgy osztottak el, hogy az ajtóból ablak lett. E toronynak északi és déli oldalán egy-egy szárnyfal van hegyes szög alatt, melyet hihetőleg összeköttetésben fogunk találni az alsó várnak két kerítő falával.”⁶⁴ E munkákkal párhuzamosan az északi kaputorony őrlakássá épült át, Henszlmann

64 MOB-iratok 1872/75.; A Duna-parti torony kutatásakor találtak római téglákat, s egy „középkori feliratos vörösmárvány kődarabot, mely ún. goth formában van domborúan kivésve” (440.23. kat. sz.; 83. kép). Ugyanakkor a Salamon-torony keleti udvara fölött álló domb elhordásakor „két kövezést” találtak, „az egyiknek a fekvése magasabb, így az udvarnak is volt külön emelete, vagy terrace-ja”. – Henszlmann 1872b; A Henszlmann ásatásai során előkerült leletanyag nagy része azóta elveszett, vagy elpusztult a torony leégésekor, illetve lap-

33. Salamon-torony, Schulek Frigyes helyreállítási terve, 1873 (FKT 8441.)

szkeptikus véleménye szerint „Zsigmondy nem éppen stílszerű tervei” alapján.⁶⁵

Noha Henszlmanntól nem maradtak ránk elméletileg megfogalmazott műemlékvédelmi elvek,⁶⁶ abból azonban, ahogy és amilyen indokokkal a Salamon-torony egyes részleteit lebontatta a „stílszerű restaurálás” érdekében, olyan tendencia olvasható ki, mely igen mar-

pang. Bizonyos része a Nemzeti Múzeumba került, sok esetben azonosítatlanul.

65 MOB-iratok 1872/33.; Nem tudjuk, hogy a jelenleg rekonstruált árnyékszék alátámasztó konzolok mikor kerültek a kaputorony falába. Ezek a konzolok formailag megegyeznek a fellelgyári déli kaputorony egykori romjai közé lehullott, eredetileg háromrétegű konzolok középső, élszedett elemével. Mindenesetre Markó Károly 1820-as évekbeli festményén és Ligeti Antal 1843-as rajzán még nem szerepelnek. Az 1882-es, szintén Ligeti Antal által festett képen viszont a kaputorony már tetővel fedett, és nyugati oldalán megjelenik az árnyékszék. Minden valószínűség szerint a helyreállítás során a fellelgyárból származó két gótikus konzolt használt fel.

66 Horler Miklós: Henszlmann Imre műemlékvédelmi elvei. *Ars Hungarica* XVIII (1990) 113.

káns párhuzamot mutat a kor franciaországi, főleg Viollet-le-Duc által képviselt restaurációs elveivel.⁶⁷ Henszlmann 1853 és 1860 között Párizsban tartózkodott, de nem bizonyítható, hogy személyesen találkozott volna Viollet-le-Duc-kel. Mindenesetre az nagyon valószínű,

67 Viollet-le-Duc építészeti értelmező szakszótárában azt írja „Restauration” címszó (Viollet-le-Duc 1854/1869. Tome III. 14.) alatt, hogy restaurálni egy épületet nem egyszerűen karbantartási és állagmegóvási munkálatokat jelent, hanem helyreállítani egy olyan teljes állapotot hozva létre („état complet”), amely esetleg egyetlen történelmi pillanatban sem létezett ilyen formában. Fölmerül mármint a kérdés – írja ugyanott –, hogy azt az épületet, amelyet a századok során többször és többféle stílusban átalakítottak, milyen elvek alapján lehet restaurálni. Viollet-le-Duc szerint két fajta eljárás lehetséges, vagy visszaállítjuk az első periódus állapotát a maga (viszonylag) egységes formakincsével, vagy pedig restaurálunk egy olyan „komplexumot”, amely tükrözi a későbbi különböző stílusú átépítéseket. Viollet-le-Duc szerint egyik módszert sem lehet abszolutizálni, ám ha az épület állagába való későbbi beavatkozások nem minden esetben voltak a legtekélyesebb stílusúak, akkor ezeket el kell hagyni.

hogy kapcsolatba került azokkal az elvekkel és áramlatokkal, melyek a műemlékek megőrzésének és restaurálásának a módszertani alapját képezték a kor Európájában.⁶⁸

Visegrádon a restaurálás, a lakótorony helyreállításának célja egy olyan épületmag kialakítása volt, melyre a későbbiek során ráépülhetett volna a stílszerű átalakítás, melynek formáját a majdani rendeltetésnek megfelelően határozták volna meg. Már itt, a feltárás első stádiumában eltért Viktorin József véleménye, szándéka „Ipolyi, Henszlmann, Römer, Arányi urak”-étól. Viktorin szerint a Salamon-torony akkor töltene be méltón a hivatását, ha „... azon tárgyak menhelyül szolgálna a melyek Nagy Lajos és Korvin Mátyás fényes korszakára vonatkoznak”.⁶⁹ Ezzel szemben a MIB előterjesztésében az áll, hogy a tornyot császári és királyi vadászkastélylá kell kialakítani, melynek fő védnöke maga az uralkodó, Ferenc József lenne. Végül is az utóbbi koncepció került elfogadásra, Schulek Frigyes műépítész tervei alapján.

Schulek Frigyes 1873-ban mutatta be a műemléki bizottságnak a „visegrádi öregtorony restorationális” terveit,⁷⁰ az emeletek alaprajzát, két „felrajzot”, egy „részleti rajzot”, egy „távlati rajzot aquarellben” és a tervekhez mellékelt költségvetést (33. kép). A Bizottság a terveket elfogadta. A terv a Viollet-le-Duc-i axiómákat tükrözte: mindkét fő építési periódusból megtartott bizonyos elemeket, s ezeket egy sajátos építészeti keretbe ágyazta. A torony belső elrendezésén lényegében nem változtatott. Érdekes, hogy Schulek a Henszlmann által stílustalannak tartott és lebontatott Anjou-kori kereszt- és osztó falakat, illetve dongaboltozatot

34. Schulek Frigyes ceruzavázlata a Salamon-torony tervezett helyreállításához (MKM)

megtartotta, illetve rekonstruálta.⁷¹ Innen fölfelé az Árpád-kori oszlopos elrendezés szerint, az ötödik szintet az Anjou-kori boltozat visszaépítésével, de újra csak keresztfalak nélkül építette volna meg.

Schulek a pártázatos folyosó mellvédfalát megmagasítva padlásteret és magas nyeregtetőt tervezett. Az ekkorra már lebontott fióktorony sem épült volna vissza. Az építész kettős csigalépcsőt konstruált, egy kisebbet és egy nagyobb. A torony délkeleti és délnyugati falára

68 Néhány évtizeddel később, amikor még folytak a Salamon-torony átépítési munkálatai, a bécsi Stephansdom Riesentorjának rekonstrukciója körüli vitában Alois Riegl és Otto Wagner a korabeli restaurálási gyakorlattól gyökeresen eltérő elveket vallottak, sőt Moriz Thausing 1888-ban egyenesen történelemhamisítóknak minősítette a purista műemlék-felújítókat: Hajós, Géza: Der Weg der Wiener Schule zu einer „modernen Theorie” der Denkmalpflege im 19. Jahrhundert. Ars Hungarica XVIII (1990) 15–25.

69 Viktorin 1872. 56.

70 MOB-iratok 1873/54.; Tus, pausz: KÖHT 8441, 3545, 8457.

71 Lehet, hogy tűzbiztonság-technikai szempontból, s csak sajnálni lehet, hogy emez „otrombá”-nak nevezetett fal nem került megújításra, mert talán akkor nem pusztult volna el a torony 1950. évi leégésekor a földszinten tárolt számos faragott kő (és Héjj Miklós szerint kb. 30–40 fm-nyi boltozati borda: Ernyey–Lux 1923. 24.; 16. kép), ezenkívül az addigi ásatási leletanyag majd teljes egészében.

35-36. A Salamon-torony homlokzatrajzai a Schulek Frigyes-féle, torzóban maradt helyreállítást követően, 20. század eleje (FKT Lux-hagyaték 3511, 3544.)

átmásolta a nyugati oldal eredeti ablakait, s a nyugati oldalra, ahol a lebontott árnyékszék-torony bejáratí nyílásai, illetve azok helye ék-telenkedett, újabb ablaksort tervezett. A terv építészeti elveit persze nagyban meghatározta az a tény, hogy a lakótorony királyi reprezentáció céljára épült (volna). Nehéz lenne most már szétválasztani azokat a stíluselemeket, melyeket a reprezentációs igény hívott életre, azoktól az elemektől, melyek a henszlmanni stílszerűség vagy a Viollet-le-Duc-i „état complet” (~ teljes állapotban) elve jegyében születtek. Amennyi-

re az a Schulek János hagyatékából előkerült, Schulek Frigyes által készített vázlatokból kiderül, a teremelső formakészlete inkább a reprezentáció szolgálatában állt. A gazdagon faragott, gerendákból ácsolt mennyezetet például – egy sajátosan képzett, címeres közvetítő elem közbeiktatásával – a klasszikus francia gótika formavilágát tükröző oszlop hordja (86. kép).

Hasonlóan, bár jóval mértéktartóbban díszes a nagyobb lépcsőfeljárat, melyet faloszlopon nyugvó árkádívek tagolnak, s minden szakaszban egy-egy ülőfülke van. A külső homlokzat

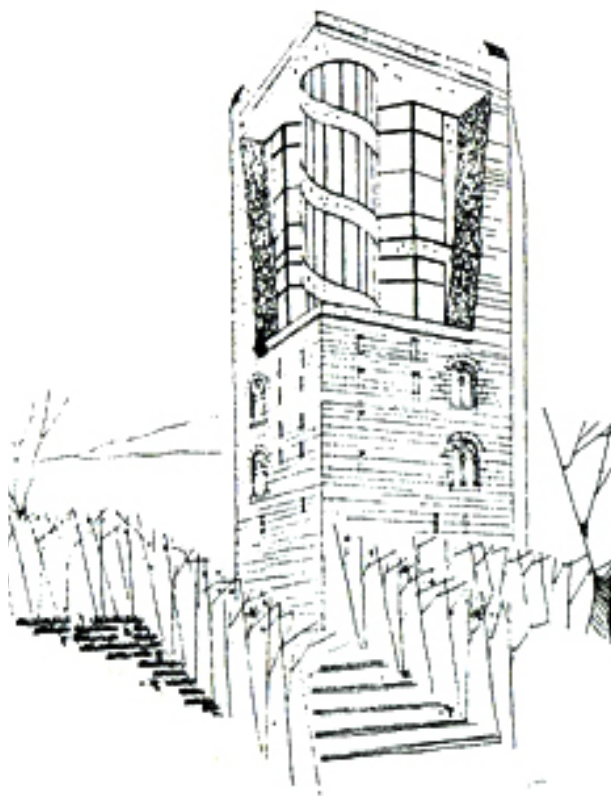
ikerablakainak formaképzése viszont az eredeti formákhoz hasonul és az oszlopfejek és lábzetek megtartják azokat az alapformájukat, amelyek Schulek Frigyes idejében a negyedik emelet keleti ablakán még láthatók voltak

A lakótorony császári és királyi vadászkasztélyá történő, rekonstrukciós átépítésének elveit Henszlmann 1876-ban publikálta, és az általa is közölt, 1873-as Schulek-féle kiépítési terv-

hez képest igen szerényen fogalmazott: „Middön azonban (a torony) eredeti szerkezetére a későbbi igen nevezetes módosítások miatt többé világosan rá nem ismerhetni, a tatározásnak célja sem lehetett donjonunkat eredeti állapotába visszahelyezni, hanem csak inkább megmu-

37. A Salamon-torony déli oldala a Lux Kálmán által tervezett betonfödémekkel és fa kiegészítéssel (FKF 25866.)

38. Szanyi József rekonstrukciós variánsa a Salamon-torony helyreállításához (Szanyi 1959.)

tatni az egyszerűbb öregtoronyok szerkezetét.”⁷² Henszlmann itt látszólag ellentmond Viollet-le-Duc-nek, ám az általa publikált rajzok a torony komplett kiépítési tervét mutatják. Henszlmann idézett publikációjában a Salamon-torony bemutatásakor az épület rekonstruálni szándékozott részleteit a kiépítési terv alapján úgy írta le, mintha eredeti részletek lennének. Úgy tűnik, itt a hiteles középkori állapot leírására azért sem volt szükség, mert a rajz, illetve a kiépítendő torony a Viollet-le-Duc-i „état complet” állapotát mutatja, illetve fogja mutatni. A Schulek Frigyes által készített rajzvázlatok mindegyike egy tervezett kiépítés részletrajzai, nem pedig a lehetséges középkori állapot rajzi megjelenítései (33. kép).

1872 és 1874 között elkészült a kiromlott déli oldal kiegészítése két emelet magasságában, a falmagban egy kisebb és egy nagyobb csigalépcsővel. A nyugati homlokzat első emeleti ikerablakát teljes egészében újra faragták,

és ennek mintájára, ezen a szinten a lebontott árnyékszékatorony ajtónyílása helyett új ikerablak készült, miként a déli oldal új falazatában kialakított lépcsőházat is hasonló, félköríves záradéku ikerablak világította meg, a nyugati oldalon az ikerablakot résablakkal kombinálva (35-36. kép). 1882-ben az építkezési munkálatok pénz hiányában abbamaradtak, a Schulek Frigyes által tervezett királyi vadászkastély soha nem épült tovább (35-36. kép).

Egészen 1912-ig a helyszín szabad préda volt a kőbányászok számára. Ebben az évben Schulek János kapott megbízást a MOB-tól a Salamon-torony teljes kiépítésével kapcsolatos költségvetések és tervek előkészítésére. Ekkorra már, miután korábban elbontották a belső keresztfalakat s a torony nyugati falát támasztó fióktornyot, a fölmenő falak veszélyesen kifelé kezdtek dőlni, s azzal fenyegettek, hogy a még megmaradt, álló falak is hamarosan összeomlanak. A költségvetés elkészült, azonban nem történt semmi.

⁷² Henszlmann 1876. 159–170., ahol Schulek tervét is közölte.

39. Szanyi József rekonstrukciós variánsa a Salamon-torony helyreállításához (Szanyi 1959.)

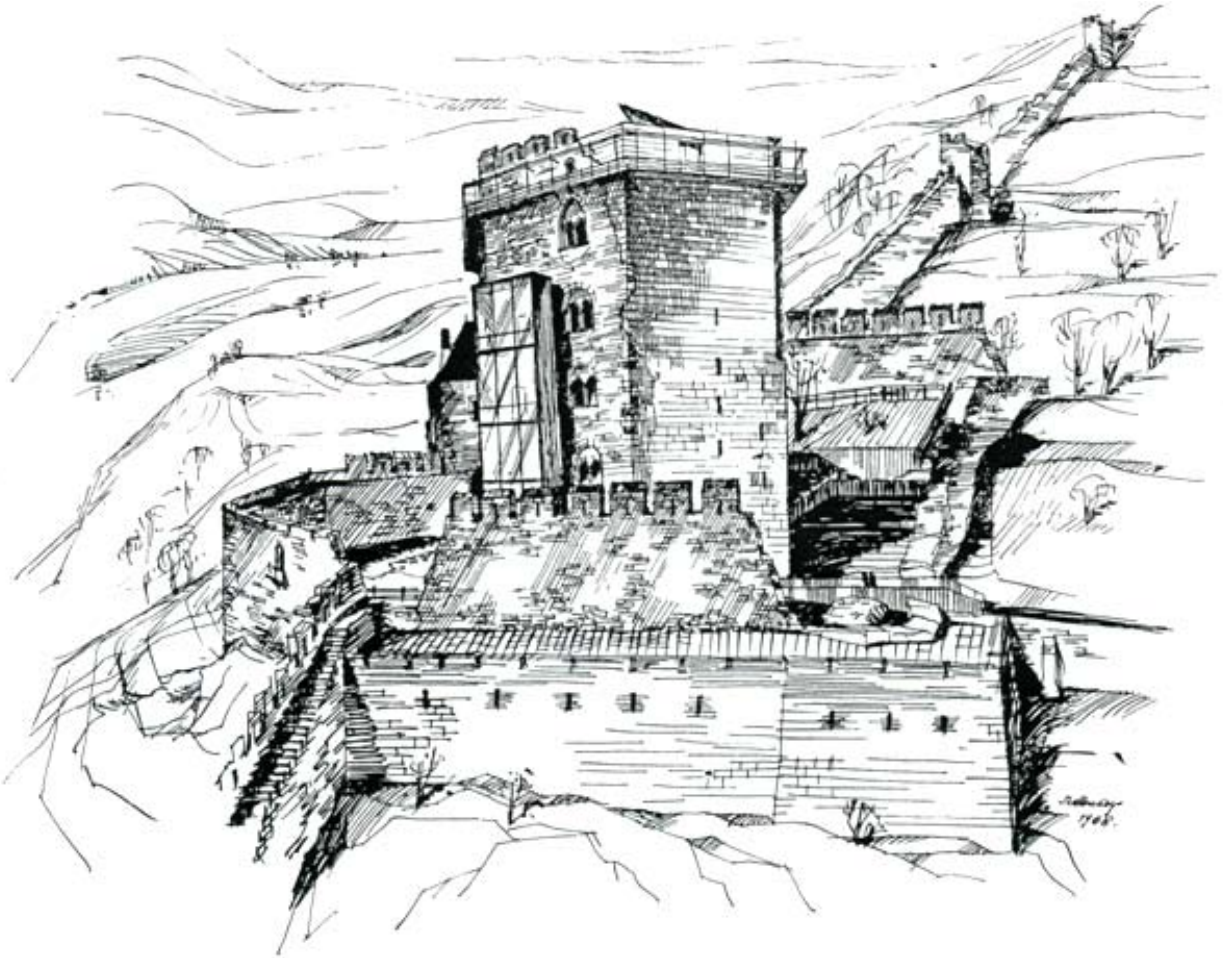
A MOB végül 1915. augusztus 2-án tűzte napirendre a Salamon-torony helyreállítását. Az erről felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint⁷³ a vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1914–1915-ös költségvetésben kezdetnek 20000 koronát irányzott elő. (A teljes helyreállítási költség 320.728,- korona 27 fillér lett volna.) Előzményként a helyszínen július 15-én, Schulek Frigyes távollétében tartott albizottsági ülés (résztevői: Forster Gyula, Éber László, Foerk Ernő, Lux Kálmán, Möller István, Sztéhlo Otto) során jegyzőkönyvezték, hogy az albizottság: „helyreállításra irányadónak tartja a torony belsejében a földszinten egymást merőlegesen keresztező kb. 130 cm vastag falmaradványokat. Ezek, valamint az első emelet fölött mutatkozó boltzatnyomok arról tanúskodnak, hogy a földszint, valamint az első emelet 4–4-részre volt felosztva, és fölül egyszerű dongaboltzat emelkedett. Ez az elrendezés a helyreállítási tervnél figyelembe vétetett ugyan, azonban már a kiépített részek ezzel ellentétben állnak.” A követendő

40. A Salamon-torony déli oldala a Sedlmayr János tervezte helyreállítás után, 1967 (FKF 75026N.)

eljárást az albizottság a következőkben foglalta össze: „a földszinten látható alapfalak az eredeti magasságig felépítendőek, azonban ezek fölött a boltozás mellőzendő és itt, valamint a többi emeleten [...] egyszerű nyers, gerendás elválasztó mennyezetek létesítendőek, egyszerű faoszlopokkal. Legfölül a boltzat szintén nem építendő ki, hanem vasbeton födém készítendő ...” Schulek Frigyes az albizottság javaslatával szemben viszont „indokoltnak tartaná a legfelső emeletnek a meglévő nyomok alapján hat boltmezővel és két közbenső oszloppal való, egyébiránt csak primitív boltzását ...”, továbbá „Helyesli az eredetileg tervezett tető helyett plateau készítését [...] Megjegyzi, hogy a már helyreállított részeknek faragott kövekkel való folytatása nem volt szándékában...”. Foerk Ernő, Möller István, Éber László a boltzatok helyreállítása ellen emelt szót, Lux Kálmán és

73 MOB-iratok 1915/2.

41. Sedlmayr János rekonstrukciós variánsa a Salamon-torony helyreállításához, 1962
(Sedlmayr 1970. 407. kép)

Foerk Ernő pedig a vasbeton földem megépítését javasolta. Végül a bizottság az albizottság javaslatát elfogadva Lux Kálmánt bízta meg a földemtervek elkészítésével.

Így a következő évben⁷⁴ Lux Kálmán tervei alapján vasbeton földem készült a legfelső szintre, a második emelet fölött tátongó rést faszindellyel kipótolták, és az eddig megépített emeleket nyeregtetővel lefedték (37. kép). Ez a munka 1932-re elkészült,⁷⁵ ugyanígy a torony földszintjének kitisztítása és téglapadlóval való burkolása is, továbbá a nyugati és déli oldalon a második emelet magasságáig elhelyezték a már kifaragott bélletelemeket és oszlopokat az ikerablakokba, továbbá kiváltották a keleti homlokzat negyedik emeleti ablakának középoszlopát és fejezetét. Kiépült a torony tetőteraszán a lő-

réses pártázat, részben a megmaradt töredékek fölhasználásával. A külső védőfolyosó egy részét fából, faszindelyes fedéssel visszaépítették, az egészet a gerendafészekbe helyezett betongerendákra terhelték. Kibontották a beomlott udvari ciszternát, és kávját kiegészítették. A ciszternára Schulek János 1930-ban bukkant, mikor is a Salamon-torony északi, kifagyott sarka javításához állította fel az állványzatot. A ciszterna henger alakú, kb. 10 m mély, belső átmérője 2,20 m. Belseje teljes egészében be volt töltve többek között a kávakövek darabjaival (ezek legalulról kerültek elő). A betöltést egy 1596-os dénár keltezte. Schulek a ciszternát a kőkáva formai kialakítása, a rézsüs lábazat és az egyszerű profilú párkány alapján Mátyás korinak határozta meg. A ciszternából számos fa-

⁷⁴ MOB-iratok 1916/130.

⁷⁵ MOB-iratok 1932/482.

42. Salamon-torony, a Sedlmayr János által tervezett külső folyosó (FKF 73181N.)

43. Salamon-torony, a Sedlmayr János által tervezett belső (FKF 75026N.)

ragott kő került elő, többek között egy keménymész-kő bimbós fejezet.⁷⁶

1949-ben feloszlatták a Visegrádi Várbi-zottságot, 1950 júniusában leégett a torony, s a lezuhant törmelék a kőtári anyag nagy részét elpusztította. 1957-ig nem történt semmi; ekkor megerősítették a földszinti bejáratot, hogy legalább a torony zárható legyen.⁷⁷

1959 és 1961 között Szanyi József építész a Salamon-torony helyreállításához készített terveket. Mindenekelőtt végig kellett gondolni, hogy a lakótoronyt milyen elvek alapján lehet, illetve kell helyreállítani. Az előző időszak helyreállításai után a rekonstrukciós alternatívák még eggyel bővültek. A nehézséget az okozta, hogy a tornyot „... részben már helyreállították. A helyreállítás rusztikus, régi formákat utánzó módszerrel történt. A helyreállítás azonban abbamaradt, és így a műemlékvédelem más kívánságainak megfelelően, a mai eszközökkel végzett helyreállítás a múlt században

megkezdett munkát mintegy középkorosítaná.”⁷⁸ Szanyi két helyreállítási alternatívát vázolt föl: 1. A Schulek-féle rekonstrukció befejezését, 2. A „korszerű” helyreállítást.⁷⁹ A Szanyi által publikált rekonstrukciós rajzokból (38-39. képek) az derül ki, hogy az akkor modernnek tartott építészeti eszközöknek és formáknak igen hangsúlyos szerep jutott volna a helyreállításban. A rajzokból az is kitűnik, hogy minden variáció kiindulási alapja a déli oldal addig elkészült két emeletének (a Schulek Frigyes tervezte helyreállításnak) a megtartása volt, annak ellenére, hogy a 19. századi helyreállítási elvek 1959-re már elvesztették érvényességüket. Ez

⁷⁸ Szanyi 1959. 11–21.

⁷⁹ „Ha azonban abból a műemléki elvből indulunk ki, hogy a kiegészítésnek nem szabad a régít utánzó hamisításnak lennie, hanem inkább korszerűnek, akkor a maibb építészeti elképzelésnek is lehet helye. Az ilyen jellegű kiegészítés jobban elképzelhető, becsületesebben megmutatja a későbbi keletkezés idejét. De természetesen csakis harmonikus elképzelésnek kell lennie. Mindkét elképzelésnek vannak előnyei és hátrányai is.” – Szanyi 1959. 18–19.

⁷⁶ Erről részletesen beszámol: Schulek 1940. II. 1–4. old., VI. 1–3. old.

⁷⁷ A tervező Bán Attila volt.

44. Alsóvár, a Sedlmayr János által tervezett múzeumi kiszolgáló épület a bejárat híddal, 2004 (Hack Róbert felvétele, FKF)

a kiegészítést megtartó álláspont néhány évvel később azután módosulni látszott.

Ha a Szanyi-féle lakótorony-helyreállítás nem is valósult meg, a belsőben a tervei alapján vasbetonból kiépültek az emeleti kazettás födémek (43. kép), s kiegészítették az első és a második emelet nyílászáróit és kandallóit.⁸⁰ Ugyanekkor Héjj Miklós régész is bekapcsolódott a feltárási munkálatokba. Ő tárta fel a lakótorony földszinti, IV. Béla kori pilléreinek alapozását és az Anjou-kori keresztfalak maradványait.⁸¹

A lakótorony mai, immár véglegesnek tekinthető arculatát Sedlmayr János építész alakította ki. Sedlmayr véleménye a 19. századi helyreállítás megtartásáról már radikálisan eltért a korábbiaktól: „Nyilvánvaló volt számunkra, hogy a múlt század vége egyik legnagyobb mesterének restaurálási munkája nem lehet pusztán anyagi érték. Purista helyreállítási módszere korának

általános felfogásához igazodik, és elvileg nem is hibáztatható. Tervének megvalósulása esetén fel sem merülne az, hogy munkáját megváltoztassuk. A visegrádi lakótorony esetében azonban tervének csak kis hányada készült el. Feladatunk nem is e torzó, vagy kiégett toronytest romállapotának megőrzése volt, hanem teljes egészének helyreállítása és felhasználása.”⁸²

Sedlmayr első, 1962-es tervét (41. kép) az OMF tervtanácsa elvetette. E szerint a terv szerint a fióktorony visszaépült volna, de teljesen átlátszó üveg- és vas szerkezetből. Eme konstrukcióval, tehát az „üvegezett, vasbeton szerkezetű kilátótoronnyal a műemlék olyan hozzátétellel bővíthetett volna, amely nemcsak műemléki és funkcionális szempontból lett volna hasznos, hanem a mai építészetünket is képviselhette volna. Hasonló lehetőséget, illetve megvalósult hazai példát alig találunk, ahol a régi és az új kontraszthatása ilyen szerencsésen társítható lenne.”⁸³ Az első terven, ellentétben Szanyi tervével, a déli falsarok betonból készült volna, s csak az élét törte volna át egyetlen füg-

80 Szanyi egyik terve szerint a déli falsarok üveg kiegészítést kapott volna, melyet vas vagy beton elemekből álló rács fogott volna össze, mintegy a kor építészetét reprezentálendő: Héjj 1966. 8.; Szanyi 1959.

81 Héjj 1966. 8.

82 Sedlmayr 1970. 324.

83 Sedlmayr 1970. 325.

45. Alsóvár, a Sedlmayr János által tervezett múzeumi kiszolgáló épület a bejáratí hídval, 2004 (Hack Róbert felvétele, FKF)

gőleges világítóablak. A tetőteraszra egy tetőszeletre emlékeztető szerkezet került volna. A végeredmény szempontjából egy hasonlóképpen konstruált, szuverén építészeti produktum jött volna létre, mint a Schulek Frigyes-féle vadászkastély esetében. Mindenesetre példázattertkü az a szemléletváltás a műemléki helyreállítás történetében, amelyet Sedlmayr képviselt akár Szanyihoz képest is. Szanyi a Schulek-féle 19. századi építészeti részleteket még meg kívánta tartani a helyreállítás során, sőt néhány tervalternatívát is ezekhez a műrészletekhez komponált. Sedlmayr már a historizáló hozzáépítéseket megszüntetendőnek ítélte, melyeket azután a lépcsőház kivételével nyom nélkül el is tüntettek.⁸⁴ Később Sedlmayr újabb tervei alapján kicserélték a tűz által megrongált s mállani kezdő Lux-féle földémet, s tovább épült a Schulek Frigyes által elkezdett csigalépcső. A kiromlott déli sarkot végül is betonból pótolták, és keskeny, a torony nyílásainak formavilágától élesen elütő, vízszintes ablakokkal biztosították a lépcsőház megvilágítását (40. kép). A fá-

84 S hogy végül mégse legyen ez nyom nélküli, arról a kivitelezők gondoskodtak a nyílások vasbetonnal történt befalazásával.

ból készült, leégett külső védőfolyosót modern stílusú vaskonstrukcióval helyettesítették (42. kép).

A tetőteraszra betonpad és egy kemence formájú építmény került. Ezzel párhuzamosan betonnal befalazták a Schulek Frigyes által tervezett déli ablakokat, s visszaalakították az árnyékszékatorony bejáratait. A belső kialakításának fő szempontja az volt, hogy otthont adjon a Szakál Ernő által rekonstruált Anjou-díszkútnak; így a földszinti mennyezet helyett egy körgaléria épült, mely a csigalépcsők feljáratához vezet (43. kép).

Sedlmayr a negyedik emeleti boltozat hatását úgy kívánta érzékeltetni, hogy a boltsüvegek felületét befűggesztett vashálóval jelezte, és ebben helyezte el a néhány bordatöredéket s a megmaradt zárókövet (21. kép).

A tornyon végzett munkálatok mellett megépült az egyemeletes múzeumi kiszolgáló épület, amelynek felső szintjén, a kaputorony első emeleti bejáratának magasságában egy betonteraszt alakítottak ki, ahonnan egy rekonstruált hídon át lehet megközelíteni a Salamon-torony első emeleti bejáratát (44-45. kép).

Irodalom

Intézmények, levéltári egységek

KÖH	Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest (2001–2012)
FK	Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ. (2012–)
FKF	Forster Központ, Fotótár
FKT	Forster Központ, Tervtár
MIB	Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága, Budapest (1872–1881)
MKM	Mátyás Király Múzeum, Visegrád
MKMA	MKM, Adattár
MOB	Műemlékek Országos Bizottsága, Budapest (1882–1949)
MOB-iratok	KÖH Tudományos Irattár, MIB- és MOB-iratok
OMF	Országos Műemléki Felügyelőség, Budapest (1957–1992)

Egyes publikációk

Árpád-kori kat. 1978	Árpád-kori kőfaragványok (kiállítási katalógus). Szerk. Tóth Melinda–Marosi Ernő. Budapest–Székesfehérvár 1978.
Balogh 1966	Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában I–II. Bp. 1966.
Balogh 1985	<i>Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet.</i> Budapest 1985.
Bél 1737	Bel, Matthias: Notitia Hvngariae novae historico geographica ... III. Viennae Austriae 1737.
Bideault–Lautie 1987	Bideault, Maryse–Lautie, Claudine: Ile-de-France gothique. Paris 1987.
Biller 1995	Biller, Thomas: Die Burgen des Elsass. München 1995.
Biller–Hermann 2009	Biller, Thomas–Hermann, Christofer: L’architecture castrale en Allemagne du XIII ^e au début du XVI ^e siècle. Bulletin Monumental 167 (2009) 195–219.
Bozóki 1995	Bozóki Lajos: Adalékok a visegrádi Alsóvár építés- és helyreállítástörténetéhez. Műemlékvédelem XXXIX (1995) 81–97.
Bozóki 1996	Bozóki Lajos: Lakótoronyok és késő-középkori toronypaloták. A visegrádi Salamon-torony és a Fellegrvár 14. századi szerepének kérdéséhez. Műemlékvédelmi Szemle 1996/1. 5–24.
Bozóki 1998	Bozóki, Lajos: Visegrád vára és tornyai. Néhány gondolat az erősített tornyok katonai és szimbolikus értelméről. In: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára – tanulmányok. Hrsg. Bardo-

- ly, István–László, Csaba. Budapest 1998. (Művészettörténet – Műemlékvédelem X.) 121–132.
- Bozóki 2006 Bozóki Lajos: A fellegvár leírása és építéstörténete. In: *Fellegvár* 2006. 7–25.
- Buzás 1990 Lapidarium Hungaricum 2. Pest megye I. Buzás Gergely: Visegrád, királyi palota 1. A kápolna és az északkeleti palota. Országos Műemléki Felügyelőség, Budapest 1990.
- Buzás 2007 Buzás Gergely: Visegrád vára a tatárjárás után. In: A tatárjárás (1241–42) (kiállítási katalógus). Szerk. Ritoók Ágnes, Garam Éva. Budapest 2007. 113–114.
- Buzás–Szőke 1992 Buzás Gergely–Szőke Mátyás: A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században. In: *Castrum Bene* 1992. 132–156.
- Castrum Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele
- Castrum Bene 1992 Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990. Budapest 1992.
- Czeglédy 1988 Czeglédy Ilona: A diósgyőri vár. Budapest 1988.
- Dercsényi 1951 Dercsényi Dezső: Visegrád műemlékei. Budapest 1951.
- Dercsényi–Héjj 1958 Dercsényi Dezső–Héjj Miklós: Visegrád, Várrendszer. In: *MMT V*. 1958. II. 456–479.
- Engel 1988 Engel Pál: Az ország újra egyesítése, I. Károly küzdelme az oligarchiák ellen (1310–1323). Századok 122 (1988) 119–141.
- Ernyey–Lux 1923 Ernyey József–Lux Kálmán: A visegrádi vár. Budapest 1923.
- Fejér Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Cura et studio Georgii Fejér. I–XI. Budae 1829–1844.
- Feld 1991 Feld István: Középkori váraink kutatásáról. Műemlékvédelem 35 (1991) 197–219.
- Feld 2009 Feld, István: Das typologische System von László Gerő in Ungarn / Gerő László magyarországi tipológiai rendszere. In: *Castrum* 10. Budapest 2009. 11–14.
- Feld 2011 Feld István: A 13. századi várak történeti szerepe Magyarországon a régészeti források tükrében. Habilitációs dolgozat, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest 2011.
- Fellegvár 2006 A visegrádi fellegvár. Szerk. Buzás Gergely. Visegrád 2006.
- Fiala 1987 Fiala, Andrej: A pozsonyi (Bratislava) vár. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Tanulmányok. Szerk. Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde. Budapest 1987. 246–260.
- Gál 1992 Gál Tibor: Szempontok a visegrádi fellegvár elméleti rekonstrukciójának módosításához (Kísérlet az 1440. évi korona-lopás helyszínének tisztázására.) In: *Castrum Bene* 1992. 157–166.
- Gerevich 1958 Gerevich László: Közép-európai királyi műhelyek a XIV. században és a későgótika. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények II (1958) 491–534.
- Gerevich 1966 Gerevich László: A budai vár feltárása. Budapest 1966.
- Gerevich 1987 Gerevich László: A pilisi ciszterci apátság. Szentendre 1987.
- Gerő 1955 Gerő László: Magyarországi várépítészet. Budapest 1955.
- Gróf 2003 Gróf Péter: Visegrád, Várkert. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest 2003. 232–233.
- Häufler–Szerelmey 1847 Häufler, Jozef Vincenz–Szerelmey Miklós: Visegrád albuma és magyarázata. Pest 1847; reprint kiadása: Budapest 1986, Rózsa

- György utószavával.
- Héjj 1954 Héjj Miklós: Visegrád történeti emlékei. Budapest 1954.
- Héjj 1956 Héjj Miklós: Visegrád. Budapest 1956. (Műemlékeink)
- Héjj 1966 Héjj Miklós: A visegrádi Alsóvár lakótoronyának építéstörténete. Műemlékvédelem X (1966) 1–8.
- Henszlmann 1872a Henszlmann Imre: Jelentés a Visegrádon 1872 idényben történekről. MKMA Itsz. 1879.102.
- Henszlmann 1872b Henszlmann Imre: Második jelentés a visegrádi munkálkodásról az 1872-iki idényben. MKMA Itsz. 1879.110. [kiadása: Henszlmann 1872c]
- Henszlmann 1872c Henszlmann Imre: Második jelentés a visegrádi munkálkodásról az 1872-diki idényben. AÉ VII (1872–73) 161–165.
- Henszlmann 1872d Henszlmann Imre: Jelentés az 1872-ki idényben visegrádi teendőkről. MOB-iratok 1872/8.
- Henszlmann 1873 Henszlmann Imre: Jelentés a visegrádi öregtorony kiépítési tervéről, 1873. MKMA Itsz. 1879.137.
- Henszlmann 1876 Henszlmann Imre: Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú mű-emlékeinek rövid ismertetése. Budapest 1876.
- Henszlmann-hagyaték Hermann 1995 Henszlmann Imre hagyatéka, KÖH Tudományos Irattár, Itsz. 1649. Hermann, Christofer: Wohntürme des späten Mittelalters auf Burgen im Rhein-Mosel Gebiet. Espelkamp 1995.
- Holtz 1988 Holtz, Walter: Pfalzen und Burgen der Stauferzeit. Darmstadt 1988.
- Iván 1995 Iván László: Régészeti kutatások a visegrádi Fellegvárban 1984–1994. Műemlékvédelem XXXIV (1995) 75–80.
- Iván 2004 Iván László: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Visegrád 2004.
- Iván 2010 Iván László: Visegrád a török korban, 1526–1685. In: *Visegrád* 2010. 25–47.
- Jalabert 1965 Jalabert, Denis: La flore sculptée des monuments du Moyen Age en France. Paris 1965.
- Jelentés 1968 Összefoglaló jelentés a visegrádi Alsóvár területén 1959–67 között végzett régészeti kutatások építéstörténeti eredményeiről, 1968. MKMA Itsz. 1968/9.
- Kantorowitz 1944 Kantorowicz, Ernst: The “Kings Advent” and the enigmatic panels in the doors of Santa Sabina. The Art Bulletin 26 (1944) 207–231.
- Kantorowitz 1987 Kantorowicz, Ernst: Empereur II. Friedrich. Paris 1987.
- Kertész 1990 Kertész Pál: A visegrádi palota töredékeinek közzétani vizsgálata. In: *Buzás* 1990. 67–76.
- Kovalovszky 1995 Kovalovszky Júlia: Az Árpád-kori Visegrád. Ásatások a várkertben. Műemlékvédelem XXXIX (1995) 69–74.
- Kováts 2010 Kováts István: A Hódoltság korának régészeti kutatása Visegrádon. In: *Visegrád* 2010. 48–70.
- Kováts–Buzás 2006 Kováts István–Buzás Gergely: Visegrád, Fellegvár, ÉNy-i palotaszárny. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2005. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest 2006. 336–337.
- Könyöki 1905 Könyöki József: A középkori várak különös tekintettel Magyarországra. Budapest 1905.
- Kubinyi 1961 Kubinyi András: Buda város pecséthasználatának kialakulása. Ta-

- nulmányok Budapest Múltjából XIV. Budapest 1961.
- Lux 1920 Lux Kálmán: A budai várpalota Mátyás király korában. Budapest 1920.
- Lux 1932 Lux Kálmán: Visegrád vára. Lux Géza 33 eredeti rajzával. Budapest 1932.
- Magyar 2004 Magyar Károly: Adatok a budai István-torony kérdésköréhez. In: „Es tu scholaris”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Budapest 2004. 13–36.
- Marosi 1984 Marosi, Ernő: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts. Budapest 1984.
- Marosi 1988 Marosi Ernő: Visegrád a nemzeti tudatban. Művészettörténeti adalékok. *Ars Hungarica* XVI (1988) 5–10.
- Mednyánszky 1818 Báró Mednyánszky Alajos: Visegrádi Emlék Írás. Tudományos Gyűjtemény 1818. XII. 26. 26–30.
- Mencl 1948 Mencl, Václáv: Česká architektura doby Lucemburské napsal. Praha 1948.
- Menclová 1957 Menclová, Dobroslava: Státní Hrad Karlštejn. Praha 1957.
- Mesqui 1988 Mesqui, Jean: Ile-de-France Gothique 2. Les demeures seigneuriales. Paris 1988.
- Mészáros 2009 Mészáros Orsolya: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Visegrád 2009.
- MMT V. 1958 Pest megye műemlékei I–II. Szerk. Dercsényi Dezső. Budapest 1958. (Magyarország Műemléki Topográfiája V.)
- MMTö 2. 1987 A Magyarországi művészet története 2. Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk. Marosi Ernő. Budapest 1987. I–II.
- Mollay 1965 Mollay, Karl: Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin. Die ältesten deutschen Frauenmemoiren (1439–1440). *Arrabona* 7. Győr 1965. 237–296.
- Mollay 1971 Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439–1440). Hrsg. Karl Mollay. Wien 1971. (Wiener Neudrucke 2.)
- Mollay 1978 A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata 1439/1440. Ford. és közlése: Mollay Károly. Budapest 1978.
- Papp 2006 Papp Szilárd: Zsigmond új rezidenciája Pozsonyban. In: Sigismundus Rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437 (kiállítási katalógus). Szerk. Takács Imre. Budapest 2006. 239–245.
- Paris 2001 Paris et Charles V. Arts et Architecture. Dir. Frédéric Pleybert. Paris [2001]
- Perbellini 1994/1995 Perbellini, Gianni: Towers and Fortified Medieval Houses in north Italian Towns. *IBI Bulletin* 49 (1994/1995) 103–110.
- Rabb 2009 Rabb Péter ism.: A visegrádi fellegrvár Műemlékvédelem LIII (2009) 278–281.
- Rózsa 1958 Rózsa György: Visegrád ábrázolásai. In: *MMT V.* 1958. 400–413.
- Schönerné 1983 Schönerné Pusztai Ilona: Beszámoló a visegrádi Fellegrvárban készülő rekonstrukciós munkáról. Műemlékvédelem XXVII (1983) 225–241.
- Schönerné 1984 Schönerné Pusztai Ilona: Visegrád, Fellegrvár, III. ütem, köfelmérés. Országos Műemléki Felügyelőség 1984. KÖHT 26116.
- Schulek 1936 Schulek János: Visegrád problémái és feladatai. Zsitvay Tibor

- Schulek 1940 előszavával. Budapest 1936. (A Visegrádi Várbizottság kiadványai, 1.) Schulek János: Memorandum. Kézirat, 1940. MKMA
- Sedlmayr 1970 Sedlmayr János: A visegrádi lakótorony helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem 1967–1968. Budapest 1970. 315–334.
- Smith 1956 Smith, Baldwin L.: Architectural Symbolism of Imperial Rome. Princeton 1956.
- Soproni 1954 Soproni Sándor: A visegrádi római tábor és középkori vár. Archeológiai Értesítő 81 (1954) 49–54.
- Szanyi 1959 Szanyi József: A visegrádi Alsóvár. Műemlékvédelem III (1959) 11–21.
- Szőke 1980 Szőke Mátyás: A visegrádi várispánsági központ kutatása. Duna-kanyar 17 (1980) 2. 18–23.
- Szőke 2000 Szőke Mátyás: Visegrád koraközépkori vára. In: Európa közepe 1000 körül. Szerk. Alfried Wiczorek–Hans Martin Hinz. Budapest 2000. 363–364.
- Szőke 2009 Szőke Balázs: Késő gótikus boltozatok Mátyás uralkodása idején és a 16. század első évtizedeiben. In: Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba. Szerk. Buzás Gergely–Orosz Krisztina–Vasáros Zsolt. Budapest 2009. 105–117.
- Szőke–Buzás 1990 Szőke Mátyás–Buzás Gergely: A visegrádi Alsóvár a XIII. században. In: Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Castrum Bene 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1990. 121–134.
- Theiner 1859 Theiner, Augustino: Vetera monumenta historica Hungaricam sacram illustrantia, 1216–1534. I. Roma 1859.
- Tolnay 2006 Tolnay Gergely: A visegrádi vár a törökkori ábrázolások tükrében. In: *Fellegvár* 2006. 196–210.
- Tóth 2006 Tóth Boglárka: A visegrádi Fellegvár középkori kerámiaanyaga. In: *Fellegvár* 2006. 50–123.
- Történeti lexikon 1994 Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Budapest 1994.
- Végh 1992 Végh András: Adatok a budai palota Zsigmond-kori kapuihoz. In: *Castrum Bene* 1992. 124–132.
- Viktorin 1872 Viktorin József: Visegrád hajdan és most. Egykori királyi vár és székváros története s leírása különös tekintettel a várromok megóvására. Pest 1872.
- Viollet-le-Duc 1854/1869 Viollet-le-Duc, Eugène-Emanuel: Dictionnaire raisonné dell’architecture Française du XIe au XVe siècle. I–X. Paris, 1854–1869.
- Visegrád 2010 Visegrád a török korban, 1526–1685. Szerk. Kováts István. Visegrád 2010. (Altum Castrum, a Visegrádi Mátyás Király Múzeum füzetek 7.)
- White 1987 White, John: Art and Architectura in Italy 1250–1400. London 1987.
- Whiteley 1990 Whiteley, Mary: Les pièces privées de l’appartement du roi au château de Vincennes. Bulletin Monumental 148 (1990) 83–85.
- Whiteley 1994 Whiteley, Mary: La grosse tour du bois de Vincennes, rencontre de la résidence et de la défense. 1re partie. La grosse tour de Vincennes, résidence de Charles V. Bulletin Monumental 152 (1994) 313–335.